

EERLIJKE EN VRIJE MEDEDINGING: WIJSHEID IS MAAT

**Eerlijke en vrije mededinging:
wijsheid is maat**

*Hulde aan
Prof. Dr. Anne-Marie Van den Bossche*

Jan BLOCKX
Gert STRAETMANS
(eds.)

 INTERSENTIA

Antwerpen – Gent – Cambridge

Eerlijke en vrije mededinging: wijsheid is maat. *Hulde aan Prof. Dr. Anne-Marie Van den Bossche*

Jan Blockx en Gert Straetmans (eds.)

© 2021 Lefebvre Sarrut Belgium NV
Hoogstraat 139/6 – 1000 Brussel

ISBN 978-94-000-1385-8

D/2021/7849/150

NUR 827

Gedrukt in de Europese Unie

Verantwoordelijke uitgever: Paul-Etienne Pimont, Lefebvre Sarrut Belgium NV

Lay-out: Crius Group, Hulshout

Omslagontwerp: Danny Juchtman – www.dsigngraphics.be

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kunnen noch de auteurs noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

VOORWOORD

2020 was voor iedereen een moeilijk jaar. De pandemie die ons vanaf de lente in haar greep hield, heeft bij velen energie opgeslorpt zowel in de professionele als in de huiselijke context. De pandemie heeft wonden geslagen. Maar ook daarnaast was 2020 voor de rechtsfaculteit van de Universiteit Antwerpen en inzonderheid voor de Onderzoeksgroep Onderneming & Recht een bewogen jaar waarin gedwongen afscheid moest worden genomen van een bijzonder gewaardeerde collega, professor doctor Anne-Marie Van den Bossche.

Voor Anne-Marie Van den Bossche was 2020 haar laatste jaar. De ziekte die haar in 2017 was overvallen en haar in de daaropvolgende jaren erg had doen afzien, woekerde opnieuw volop in 2019. Er volgden maanden van nieuwe behandelingen die ze, ook nu weer, moedig doorstond, met veel levenswil, maar ook zeer veel bijwerkingen en beperkt succes. Velen uit de rechtsfaculteit leefden met Anne-Marie Van den Bossche mee. De angst om haar te besmetten en de volledige *lock-down* in maart 2020 beperkten evenwel de contacten die zij kon onderhouden met haar collega's op de faculteit. Nadat ze op 31 juli 2020 overleed, diende ook haar begrafenis in kleine kring te gebeuren. Een huldiging kon noodgedwongen enkel beperkt elektronisch plaatsvinden.

Voor de leden van de Onderzoeksgroep Onderneming & Recht van de Faculteit Rechten aan de Universiteit Antwerpen, waarvan onze betreunde collega jarenlang woordvoerder was, volstond dit niet. Een fysieke academische zitting als hulde aan collega Van den Bossche werd gepland nadat de pandemie onder controle kwam, op 18 november 2021, met daaraan voorafgaand een studienamiddag gewijd aan vrije en eerlijke mededinging. Daaraan heeft collega Van den Bossche haar gehele academische loopbaan bijgedragen. Dit boek vormt het naslagwerk van deze studienamiddag en brengt ook ruimer hulde aan collega Van den Bossche als zeer gewaardeerde academica verbonden aan de universiteiten van Antwerpen en Nijmegen.

Dit boek begint dan ook met huldebijdragen vanuit de Universiteit Antwerpen (van de hand van Henri Swennen) en vanuit de Radboud Universiteit Nijmegen (van de hand van Henri de Waele), waar Anne-Marie Van den Bossche tussen 1999 en 2007 hoogleraar was.

Als thema voor de studiedag en voor de bijdragen aan dit huldeboek, kozen wij ‘Eerlijke en vrije mededinging’. Dit is het thema dat de centrale draad vormde doorheen de publicaties van Anne-Marie Van den Bossche en dat zij in verschillende gedaanten belichtte doorheen haar carrière. Als een belezen en veelzijdige academica, heeft zij in de loop der jaren immers heel wat rechtsdomeinen en thema’s bestudeerd, gaande van Europees institutioneel recht, het Europese en Belgische mededingingsrecht in al zijn aspecten (kartels, misbruik van machtspositie, de staatssteunregels en concentratiecontrole), het interne marktrecht, consumentenrecht en de positie van vrije beroepen tot digitalisering en rechtsbescherming. Deze veelheid aan onderwerpen behandelde zij steeds vanuit een persoonlijk perspectief getekend door haar grondige kennis van het Europese recht en de werking van de vrije en eerlijke mededinging op de markt.

Op dezelfde wijze bundelt dit boek bijdragen over verschillende onderwerpen binnen het economische recht vanuit het perspectief van de eerlijke en vrije mededinging, als rode draad doorheen zowel dat rechtsdomein als Anne-Marie Van den Bossche’s visie daarop. Daarbij worden belangrijke en actuele ontwikkelingen uit dit rechtsdomein onder de aandacht gebracht.

Het eerste deel van dit boek legt de nadruk op actuele ontwikkelingen in het mededingingsrecht in engere zin, met bijzondere aandacht voor duurzaamheid, handhaving, digitalisering en fiscaliteit. Het tweede deel bestudeert een aantal actuele ontwikkelingen waarbij de wetgever aandacht besteedt aan de onderneming als beschermingswaardige partij in relatie tot een andere onderneming of anderszins.

DEEL I. ACTUELE ONTWIKKELINGEN IN HET MEDEDINGINGSRECHT IN ENGE ZIN

Vooreerst komt in enkele bijdragen het mededingingsrecht in enge zin aan bod. Nathan Cambien onderzoekt in zijn bijdrage op welke wijze de Europese mededingingsregels, en met name de antitrustregels, kunnen worden aangepast en toegepast om een bijdrage te leveren aan het behalen van de doelstellingen van de Europese Green Deal die de Commissie in december 2019 aankondigde. Het gaat om een nieuwe groeistrategie die de EU moet omvormen tot een eerlijke en welvarende samenleving, met een moderne, hulpbronnefficiënte en concurrerende economie.

Jan Blockx bespreekt vervolgens de groei van de private handhaving van het mededingingsrecht over de afgelopen jaren. De Europese Commissie nam verschillende initiatieven om schadeclaims voor kartelinbreuken aan te moedigen

en deze lijken ook effectief geleid te hebben tot een exponentiële toename van deze zaken in verschillende Europese lidstaten. Er zijn echter tekenen dat de groei van private handhaving een rem heeft gezet op het aantal clementieaanvragen, nochtans een belangrijk instrument om kartels te ontdekken. De vraag rijst dan ook of de groei van private handhaving als noodzakelijk positief moet worden beoordeeld.

Valerie Dehaeck belicht in haar bijdrage het Europese Commissievoorstel voor een Digital Markets Act. Zij vertrekt van de vaststelling dat de Europese mededingingsrechtelijke regels onvoldoende blijken om de vrije mededinging te vrijwaren in de dynamische digitale context die de Europese interne markt een extra dimensie gaf. In het voorstel voor de Digital Markets Act zijn daarom bijkomende mededingingsrechtelijke bepalingen opgenomen die aan deze problematiek tegemoet willen komen en die complementair zijn aan de bestaande mededingingsregels. In dit stuk benadrukt zij het revolutionaire karakter van dit voorstel, zowel wat betreft de gehanteerde rechtsgrond (art. 114 VWEU) als het *ex ante* karakter van de voorgestelde handhavingsregels.

De bijdrage van Anne Van de Vijver, Rik Smet en Bruno Peeters behandelt vervolgens fiscale staatssteun in Europeesrechtelijk perspectief. De Europese Commissie heeft de afgelopen jaren herhaaldelijk het verbod van staatssteun gebruikt als wapen tegen oneerlijke belastingconcurrentie tussen lidstaten in de vorm van fiscale voordelen voor multinationals. De kwalificatie van dergelijke voordelen als staatssteun raakt botsende beginselen die zorgvuldig afgewogen moeten worden: beginselen ter bescherming van de eengemaakte markt van de Europese Unie enerzijds en beginselen ter bescherming van de fiscale soevereiniteit van de lidstaten anderzijds. In deze bijdrage wordt met een discoursanalyse onderzocht hoe en met welke verantwoording het Gerecht en het Hof van Justitie deze mogelijk conflicterende beginselen toepassen en onderling afwegen in staatssteunzaken.

DEEL II. DE ONDERNEMING ALS BESCHERMINGSWAARDIGE ENTITEIT

De bijdragen in dit deel van het boek nemen de bescherming van de onderneming als zwakkere contractspartij in haar relatie tot andere ondernemingen of, meer algemeen, als beschermingswaardige entiteit tot leidraad.

Voor eerst gaat Gert Straetmans in zijn bijdrage dieper in op de bescherming van ondernemingen tegen oneerlijke marktpraktijken in hun verhouding tot andere ondernemingen. De wet van 4 april 2019 (wet houdende wijziging van het Wetboek van Economisch Recht met betrekking tot misbruiken van economische

afhankelijkheid, onrechtmatige bedingen en oneerlijke marktpraktijken tussen ondernemingen) wordt daarbij als uitgangspunt genomen. Deze wet bevat drie luiken: het verbod van misbruik van economische afhankelijkheid dat voor de eerste maal zijn beslag krijgt in Belgische wetgeving, bepalingen inzake misleidende en agressieve marktpraktijken B2B en, eveneens een novum, bijzondere regels over oneerlijke bedingen in overeenkomsten tussen ondernemingen. De bijdrage focust op het verbod van misbruik van economische afhankelijkheid en analyseert de samenhang van de nieuwe wetsbepalingen met het ruimere oneerlijke marktpraktijkenrecht tussen ondernemingen. In dat licht benadrukt de bijdrage de opmerkelijk afwijkende aanpak van de wetgever in de nieuwe wet en de moeilijke samenloop van beteugeling van posities van economische afhankelijkheid tussen ondernemingen via het mededingingsrecht uit Boek IV WER en het marktpraktijkenrecht van Boek VI WER.

Vervolgens buigen Robby Houben en Alexander Snyers zich over de niet-concurrentieverplichting van aandeelhouders en bestuurders van vennootschappen. Op basis van de aanvullende werking van de goede trouw wordt algemeen aangenomen dat op de bestuurders van een vennootschap een niet-concurrentieverplichting rust. Zij mogen, ter bescherming van de onderneming waarin ze actief zijn, naast hun bestuursmandaat niet zomaar om het even welke economische activiteit uitoefenen. In deze bijdrage wordt onderzocht hoe ver deze verplichting precies mag reiken, wanneer zij aanvangt en een einde neemt, en in welke mate zij nader kan worden gemoduleerd.

De bijdrage van Stijn De Dier, Wim De Meester en Melissa Vanmeenen behandelt raakvlakken tussen insolventierecht en mededingingsrecht vanuit het perspectief van de beschermingswaardige, noodlijdende onderneming. Beide rechtsdomeinen lijken elkaars tegenpolen. Het mededingingsrecht legt de lat voor ondernemingen hoog in de zoektocht naar een optimale marktwerking, terwijl het insolventierecht de focus daarentegen legt op de zwakke(re) onderneming, en zulks doet ter bescherming van de schuldeisers én de (waarde van de) ondernemingschuldenaar. Beide invalshoeken zijn noodzakelijk in een moderne markt en beïnvloeden elkaar. De bijdrage benadrukt dat het mededingingsrecht uitzonderingen op de marktwerking moet dulden voor noodlijdende ondernemingen. Maar ook dat waar het insolventierecht oplossingen uitdenkt voor de vrijwaring van de continuïteit van ondernemingen, er rekening moet worden gehouden met de mededingingsrechtelijke gevolgen. De bijdrage reflecteert over dergelijke kruispunten en wisselwerkingen. Dit debat is hoogst actueel, gelet op de drastische gevolgen van Covid-19 voor de economie.

In de laatste bijdrage ten slotte, buigt Hein Vanhees zich over de auteur als zwakere contractspartij. Hij vraagt zich af of de Europese wetgever er recentelijk goed aan deed om zich nadrukkelijk te richten op de regeling van auteurscon-

tracten. De DSM-richtlijn van 17 april 2019 verplicht de lidstaten om in regels inzake auteurscontracten te voorzien die de auteur, als zwakke(re) contractspartij bij deze overeenkomsten, beschermen. In de bijdrage wordt onderzocht welke regels precies omgezet moeten worden in de nationale auteurswetten en of zij een auteur wel daadwerkelijk de verhoopde bescherming bieden. In dat licht wordt de duidelijkheid en dus toepasbaarheid in de praktijk van de door de richtlijn voorgeschreven regels kritisch geanalyseerd alsook nagegaan of de Europese wetgever wel een doordachte kijk heeft gehad op de problematiek van auteurscontracten en zich niet veeleer beperkte tot het regelen van een beperkt aantal, meer eenvoudige problemen.

De bijdragen in dit boek tonen de diversiteit aan thema's die de Onderzoeksgroep Onderneming & Recht voor haar rekening neemt in onderzoek. Aan die diversiteit van de Onderzoeksgroep Onderneming & Recht heeft Anne-Marie Van den Bossche onmiskenbaar mee helpen bouwen in haar talrijke wetenschappelijke publicaties in de diverse deeldomeinen van het Europese en economische recht. Tegelijkertijd tonen zij ook hoe haar aandacht voor eerlijke en vrije mededinging verbindingen creëerde tussen de verschillende rechtsdomeinen die de onderzoeksgroep verenigt. Steeds opnieuw komt aan de orde hoe de marktwerking gegarandeerd, maar ook verbeterd kan worden in omstandigheden waarin er een risico op marktfalen ontstaat of er anderszins ongewenste neveneffecten van marktwerking afgedekt moeten worden.

Op deze wijze draagt dit huldeboek bij aan de constante reflectie die nodig is om ervoor te zorgen dat rechtsregels aangepast zijn en blijven aan de economische omstandigheden, maar ook dat die economie en dito marktwerking via rechtsregels aangepast wordt aan onze noden als werkenden, consumenten, burgers en mensen. De benodigde reflectie is wars van dogma's en sceptisch ten aanzien van tafelspringers. Integendeel vereist ze doorgedreven, waakzame en vaak ook moeizame analyse en zelfreflectie die zorgvuldig alle perspectieven op de juridische vraagstukken in overweging neemt. Die reflectie behartigde collega Van den Bossche doorheen haar gehele academische loopbaan. Dit boek poogt een blijvende herinnering te zijn aan Anne-Marie Van den Bossche die in de schoot van de onderzoeksgroep en daarbuiten gemist wordt. Op die manier poogt het boek ook bij te dragen aan academisch inzicht en – uiteindelijk – verder nog aan wijze besluitvorming en regelgeving, want zoals onze betreunde collega in de titel van een van haar bijdragen aanstipte: wijsheid is maat.

Jan BLOCKX en Gert STRAETMANS,
Antwerpen 9 juni 2021

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	v
<i>Anne-Marie Van den Bossche in de Antwerpse rechtsfaculteit</i> Henri SWENNEN.....	xiii
<i>Zeven vette jaren. Anne-Marie als hoogleraar te Nijmegen</i> Henri DE WAELE.....	xxvii
DEEL I. ACTUELE ONTWIKKELINGEN IN HET MEDEDINGINGS- RECHT IN ENGE ZIN.....	1
Mededingingsrecht en de Europese Green Deal. Van een daadwerkelijke mededinging naar een duurzame mededinging? Nathan CAMBIEN.....	3
Clementieprogramma's en kartelschadevorderingen: beter een vogel in de hand ... Jan BLOCKX.....	21
Het voorstel van de (Europese) Wet Digitale Markten (<i>Digital Market Act</i>). <i>Ex ante</i> regels voor digitale poortwachters: grenzen aan het rijk van Amazon? Valerie DEHAECK.....	35
Fiscale 'rulings' als verboden staatssteun: een proeve van 'contentanalyse' Anne VAN DE VIJVER, Rik SMET & Bruno PEETERS.....	53
DEEL II. DE ONDERNEMING ALS BESCHERMINGSWAARDIGE ENTITEIT.....	71
De bescherming van de 'zwakkere' onderneming in B2B-contracten. Over posities van economische afhankelijkheid Gert STRAETMANS.....	73
Mogen aandeelhouders en bestuurders de vennootschap beconcurreren? Robby HOUBEN & Alexander SNYERS.....	97

Insolventierecht en mededingingsrecht: living apart, belonging together?
Stijn DE DIER, Wim DE MEESTER & Melissa VANMEENEN..... 113

Wanneer de Europese wetgever zich gaat bezighouden met auteurscontracten
Hendrik VANHEES 137

Voorintekenlijst. 159

ANNE-MARIE VAN DEN BOSSCHE IN DE ANTWERPSE RECHTSFACULTEIT

Henri SWENNEN

emeritus gewoon hoogleraar Universiteit Antwerpen

Anne-Marie Van den Bossche kwam in de Faculteit Rechten van de Antwerpse universiteit in oktober 1999. Op weg naar Luxemburg, waar zij referendaris was in het kabinet van rechter Kapteyn, gaf ze op maandagmiddag college. In opvolging van Roger Van den Bergh doceerde ze de grondige studie die was gewijd aan het mededingingsrecht. Het was nog in de licentiaatsopleiding (één van de drie grondige studies van wat toen Handelsrecht, economisch- en financieel recht heette) en in de Universitaire Instelling Antwerpen, van voor de fusie van de Antwerpse universitaire opleidingen.¹ Het ging om een twintig-procentaanstelling.

In het najaar van 2000 veranderde de maandagse rit van Zuidwaarts naar Noord. Het mandaat van rechter Kapteyn in het Hof van Justitie liep, zoals voorzien, ten einde en daarmee ook de opdracht die zij voor de duur van twee jaar had opgenomen. Zij bleef in Antwerpen voor het maandagcollege, maar werd voltijds hoogleraar Europees recht in de Nijmeegse Faculteit der Rechtsgeleerdheid (Radboud Universiteit Nijmegen). Henri De Waele schrijft over de Nijmeegse periode.

Nog in dat najaar werd zij lid van de redactie van SEW, Tijdschrift voor Europees en economisch recht. SEW was op dat gebied het leidende tijdschrift in het Nederlands.² De redactie was (en is) Nederlands-Belgisch, tweemaal tien redacteurs. In de opvolging van een redacteur (die de leeftijdsgrens bereikte) moet rekening worden gehouden met verschillende punten en uiteraard was het in 2000 nodig 'meer vrouwen' in de redactie te hebben. Anne-Marie Van den Bossche werd de tweede vrouw in die 'club'.³ Er *was* keus en het was een erkenning van haar kwali-

---

¹ Over de drie Antwerpse instellingen die voordien een confederatie vormden: https://nl.wikipedia.org/wiki/Universiteit_Antwerpen. In 2002 was er een akkoord over de fusie. De wettelijke regeling vindt men in het decreet van 4 april 2003 houdende bepalingen tot de oprichting van een Universiteit Antwerpen (...), BS 14 juli 2003. In september 2004 was de fusie rond.

² SEW was toen aan zijn achtenveertigste jaargang. Over zijn geschiedenis: M.R. MOK, "Een les van vijftig jaar?" SEW 2002, 201.

³ De samenstelling van de redactie van toen vindt men in de colofon van het septembernummer van 2000. De vaststelling 'de tweede vrouw' houdt geen rekening met redactiesecretaris

teit. Zij was er – terecht – heel fier op. In het *In memoriam* dat in *SEW* verscheen, prijst Jacques Bourgeois haar belangrijke bijdrage tot het tijdschrift.⁴

Tevoren had Anne-Marie Van den Bossche gestudeerd en gewerkt aan de Universiteit Gent. Ze behaalde daar het licentiaat in de rechten (1986), werd er assistent en onderzoeker (1988-1995, doctor-assistent 1995-1996) en postdoctoraal onderzoeker FWO (1996-1999). Ze promoveerde in 1994 bij Marc Maresceau tot doctor in de rechten met een proefschrift over “Gemeenschappelijke dochterondernemingen in het Europees mededingingsrecht. De beoordelingsregels beoordeeld”.⁵ Met dit werk werd zij dat jaar ook laureaat van de Grote Emile Bernheimprijs. Tussendoor studeerde ze aan de rechtsfaculteit van de universiteit van Exeter (LLM 1986-1987). Prikkelend, in het licht van haar latere carrière, is de titel van haar masterthesis. Daarin zet zij het Hof van Justitie en de Grote Raad van Mechelen in een vergelijking.⁶ De Grote Raad was een tijdlang het hoogste rechtscollege van de Verenigde Nederlanden.⁷

In 2007 werd zij voltijds hoogleraar in de Antwerpse Faculteit Rechten, met een opdracht in het recht van de Europese Unie, het Europese mededingingsrecht en in “Vergelijkend, Europees en internationaal handelsrecht”.⁸ In 2017 werd vastgesteld dat ze kanker had. Ze kreeg een behandeling, is even terug komen werken maar de ziekte heeft haar ingehaald. Ze overleed einde juli 2020.

ONDERZOEK

Hierna belicht ik wat Anne-Marie Van den Bossche als hoogleraar in de Antwerpse rechtsfaculteit heeft betekend. Van hoogleraren wordt verwacht dat ze wetenschap-

---

Marleen van Oven die met vaste hand de zaken in goede banen leidde.

⁴ J. BOURGEOIS, “In memoriam Anne-Marie Van den Bossche”, *SEW* 2020, 534.

⁵ Uitgegeven als: *Gemeenschappelijke ondernemingen (joint ventures): de E.G.-beoordelingsregels beoordeeld*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1994.

⁶ De titel luidt “Curia novit ius ... sed quid ius? The Grote Raad van Mechelen and the European Court of Justice, a comparative analysis”. Professor John Usher was *supervisor*.

⁷ Tussen 1504 en zijn ‘verdwijning’ in 1792 was de Grote Raad uitsluitend een rechtscollege. In de zestiende eeuw breidde zijn territoriale rechtsgebied uit, maar het kromp ook gauw weer door de afscheiding van de Verenigde Provinciën (NL) en de zelfverklaarde soevereiniteit van andere provinciale raden. Zie o.a.: L. Th. MAES, “De Grote Raad van Mechelen. Rede uitgesproken door Dr. L. Th. Maes, te Mechelen op 5 juni 1949, op de academische zitting ter herdenking van de 475e verjaring van de vestiging van het Hoogste Gerechtshof der Bourgondische Nederlanden”, *RW* 1949-1950, 561. Zie verder: J. ASAERT e.a., *Recht heeft vele significatie. Rechtshistorische opstellen van Prof. Dr. L. Th. MAES*, in “Juridische uitgaven UIA-Departement Rechten”, vol. 2, Brussel, CED-Samson, 1979, waarin, benevens een bijdrage van J. Th. DE SMIDT over “Prof. Dr. L. Th. Maes en de Grote Raad”, 19-20, ook de belangrijkste bijdragen van MAES over de Grote Raad zijn opgenomen, 77-121.

⁸ Met ingang van 2020-2021 zijn de vergelijkende vakken afgeschaft. De rechtsvergelijking is geïntegreerd in de grondige studievakken.

pelijk onderzoek doen en dat ze taken vervullen van onderwijs en (maatschappelijke) dienstverlening. Die opdeling kan min of meer worden gevolgd. Maar het verband tussen de drie is niet simpelweg van onderzoek naar daarop gesteund onderwijs en dienstverlening. Van het onderwijs, en zeker van studenten die de zaak ‘verkeerd begrijpen’, leert de hoogleraar veel voor het onderzoek. En van de boer op te gaan naar allerhande seminars en bijscholingen leert men ook veel.

Toen zij in het onderzoek startte in 1988, deed Anne-Marie Van den Bossche dat m.b.t. een ontwikkeling die in het Europese mededingingsrecht aan de orde was: de wijze waarop gemeenschappelijke dochterondernemingen worden beoordeeld. Dat werd, zoals vermeld, haar proefschrift.⁹ In 1991 kreeg België een eigen mededingingswet. Van den Bossche besprak die wet voor het Tijdschrift voor Privaatrecht (TPR).¹⁰ Haar hele loopbaan door bleef ze belangrijke ontwikkelingen van het Europese en het Belgische mededingingsrecht van commentaar voorzien. Dat ging van concentratiecontrole (1995) over ‘klikkers-informanten’ (1997), cao’s en mededingingsrecht (2001), kmo en mededingingsbeleid (2013), decentrale toepassing en het Europees netwerk van mededingingsautoriteiten (2003, 2007), toerekenbaarheid van inbreuken in groepen (moeder-dochter enz., 2013), tot private handhaving (2007, 2014).¹¹ Vooral over de rol van de rechter en over de vrije beroepen in het mededingingsrecht heeft ze geschreven. De rol van de rechter was in het Belgische mededingingsrecht van meet af aan een moeilijke kwestie. Toen België geen echte mededingingswet had, pasten de rechters het Europese recht toe waar dat kon. En dat kon vaak, met name als het ging om distributieovereenkomsten, die praktisch altijd de handel tussen de lidstaten konden beïnvloeden (de *Europese* voorwaarde in – nu – art. 101-102 VWEU). Het gebeurde met een beroep op de regelen van oneerlijke mededinging: in het beroep te handelen in strijd met dwingende wettelijke voorschriften is een oneerlijke handelspraktijk.¹² Na de eerste

⁹ Geciteerd in vn. 5. In de academische bibliografie van de Universiteit Antwerpen, op <https://repository.uantwerpen.be/desktop/irua>, vindt men de academische publicaties zoals door Anne-Marie Van den Bosscheesignaleerd, vanaf 1990. Van voordien zijn: “GATT: The impossible link between the EEC and Hungary”, *Journal of World Trade* 1989, 141-155 (zie onlangs: HvJ 6 oktober 2020, nr. C-661/18, Commissie/Hongarije, ECLI:EU:C:2020:792, over onderwijs en de WTO); “Wie bepaalt de prijs van prestige? Commentaar bij Voorz. Kh Brussel 16 januari 1989” in H. DE BAUW (ed), *Jaarboek Handelspraktijken 1989*, Brussel, Story-Scientia, 1990, 279-295. Met M. MARESCEAU schreef zij ook populariserend: “De Gemeenschappelijke Verklaring EEG-Comecon: op weg naar betere Oost-West relaties?”, *Vlaanderen Morgen* 88/6, 5-18. Als ik het goed zie, komt de lijst van de academische bibliografie overeen met de documenten die zij zelf heeft opgesteld waar dat nodig was of gevraagd (bv. sollicitaties, bevorderingen, aanvragen onderzoeksgeld enz.).

¹⁰ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “De WBEM: mededingingswetgeving naar Europees model of Belgische variaties op een thema?”, *TPR* 1994, 1575.

¹¹ Ik verwijst voor de titelbeschrijving naar de academische bibliografie (in de modus per jaar), geciteerd in vn. 9.

¹² Zie: I. VEROUWSTRAETE, “De wet handelspraktijken en het recht van de Europese Gemeenschappen” in *Liber amicorum Josse Mertens de Wilmars*, Antwerpen-Zwolle, Kluwer en W.E.J.Tjeenk Willinck, 1982, (387) 398 e.v.

mededingingswet bleven er vele vragen, en na vernieuwde wetgeving bleef ook de vraag van de bevoegdheid van het hof van beroep te Brussel in beroep tegen beslissingen van de mededingingsautoriteit. Daaraan is pas recent een einde gekomen. Anne-Marie Van den Bossche schreef over de rol van de rechter (“De WBEM”, 1994; “De rol van de nationale rechter”, 1995) en met name over prejudiciële vragen in het Belgische recht (“Curia non novit ius”, 1995), over rechtsweigering, rechtsvinding en ondeugdelijke rechtstoestanden (“Overmoed met een geurtje”, 1999); over rechterlijke controle (“Gewezen en tandengeknars te Brussel”, 2009). Wat de vrije beroepen en hun Belgische ordes betreft, schreef zij “De Raad voor de mededinging en de Opstand der Orden” (*Gandaius actueel*, 1998), “Hoe vrij is de plichtenleer” (“Voor economische vrijheid en mededingingsrecht”, *TPR* 2000); ze schreef over het arrest Wouters (“Over de kracht van kleine muizen”, *NTER* 2002; “Zijn advocaten werkelijk muizen?”, *Juristenkrant* 2002), over “Makelaar, architect, advocaat” (*Jaarboek Handelspraktijken*, 2002), over “Het vrije beroep in Europees perspectief: storm op zee?” (*TPR* 2004), over vrije beroepen in een open markteconomie (*Ius & Actores* 2007), kortom over “Vrije beroepen en mededingingsrecht” (“Het vrij beroep”, 2016). “De beoordelingsregels beoordeeld”, zoals het in de titel van haar proefschrift staat: dat is wat zij in die publicaties deed.

Daarnaast heeft zij ook veel werk verzet in het beschikbaar maken van overzichten waarin de wetgeving, met inbegrip van haar toepassing, systematisch wordt behandeld: van groot nut voor wie een stevige inleiding nodig heeft of een referentiewerk. Al vroeg maakte zij de commentaar op – toen nog – de artikelen 85, 86 en 90 EG-Verdrag in de ‘zwarte banden van Kluwer’ (losbladig, met updates).¹³ Ze herschreef die commentaar in 2003-2004 (toen art. 81 en 82 EG). Toen ze voltijs in Antwerpen was, werd ze editor van wat eerst “Wet en duiding” heette en later “Duiding” voor wat “Mededinging” betreft, een dikke uitgave van alle in België toepasselijke mededingingsregels voor ondernemingen, voorzien van ‘duiding’. Ze stuurde daarmee een equipe aan van auteurs “die net zo verscheiden zijn als de regels zelf” en die schreven over “hun” onderwerp.¹⁴ Ze behandelde ook zelf verschillende onderwerpen. Samen met Wouter Devroe bezorgde ze een bronnenboek en een *sourcebook*.¹⁵ Het TPR hielp ze bijbeneden wat het overzicht van rechtspraak betreft. Na het overzicht van “Europees kartelrecht” van Maresceau en Stuyck in 1981, was geen overzicht meer verschenen in TPR.¹⁶ Samen met

¹³ *Artikelsgewijze commentaar Handels- en Economisch Recht*, Antwerpen, Kluwer, 1997.

¹⁴ Aldus Van den Bossche zelf in het “Voorwoord van de editor”, *Duiding Mededinging*, 2de ed. Brussel, Larcier, 2016, s.p. In de nota van de uitgever van de reeks, vooraan (s.p.), vindt men de verwijzing naar “Wet en duiding” en de opvolging. De door haar behandelde onderwerpen vindt men in haar academische bibliografie, geciteerd in vn. 9, in de modus: hoofdstuk in een boek.

¹⁵ Zie de academische bibliografie (vn. 9, monografie als auteur).

¹⁶ M. MARESCEAU en J. STUYCK, “Overzicht van rechtspraak. Europees kartelrecht. 1 Januari 1974 – 31 december 1981”, *TPR* 1982, 403. Verwijzing naar de vorige kronieken: 408. Zoals

Valerie Dehaeck schreef zij een overzicht van Europees mededingingsrecht van 1982 tot en met 2013 (TPR 2014, 1307-1575).

Maar haar academische opdracht, en dus ook haar werkgebied, betrof meer dan het mededingingsrecht. De titels van de oraties bij de ambtsaanvaarding te Nijmegen en nadien te Antwerpen, getuigen daarvan: over “Europees recht in de kering” (2001) en over “Een Unie (...), ons geluk om verenigd te zijn en enige grenzen daaraan”. Van onderzoeksprojecten vallen dat over de kmo in de EU te signaleren (“KMO in EU-Wonderland. Wie niet groot is, moet slim(mer) zijn”) en de projecten over “Marktburgers en Europese burgers”. In het kader van het eerste project promoveerde Valerie Dehaeck tot doctor in de rechten.¹⁷ In het kader van het tweede project werkte Maria Teresa Solis Santos.¹⁸ Tot slot valt ook het onderzoek te vermelden in verband met diensten van (algemeen) economisch belang en i.v.m. lokale besturen (i.s.m. Lieve Hoornaert, 2010-2011).

En dan valt nog iets te vermelden over de lezingen die zij hield op wetenschappelijke congressen, de vele lezingen in het kader van bijscholing, voor academische verenigingen en in congressen die ook voor het publiek openstonden (zoals de Antwerpse ‘Europadagen’), en de gastcolleges. Soms was daarvoor onderzoek nodig zoals voor de publicaties die reeds zijn vermeld. Vroeg de organisator een tekst, dan bezorgde zij die. Werd die tekst gevraagd om op de dag zelf te worden rondgedeeld, dan was hij er ook die dag. Vaak had de organisator het plan, of een afspraak, om de tekst ‘achteraf’ te publiceren. Dat is niet altijd gebeurd, meer niet dan wel eigenlijk. Zij kon de organisator een deftige maar kordate e-mail sturen als die zijn plannen uitstelde. Maar als er niets van kwam, liet ze het voor wat het geweest was, ook al omdat ze inmiddels andere zaken had te doen. Ze *recycleerde* die teksten niet voor publicatie elders. Ze postte ze niet als grijze literatuur. Een straf geval is een studiedag in 2010 die door een collega en vriend werd georganiseerd over het Europese onderwijsbeleid. Zij en ik hielden er een lezing en we leverden een stevige tekst in. Het ging over de toegang tot onderwijs in andere lidstaten, met inbegrip van de financiële regelingen daarvoor. Naast die toegang op grond van vrij verkeer van diensten, en met name ook de Dienstenrichtlijn (mijn bijdrage), maakte zij een overzicht van die toegang niet alleen, zoals al lang bepaald, voor werknemers, en voor beroepsopleiding (arrest Gravier, 1985) maar

---

algemeen wordt aangenomen, vormen de overzichten van rechtspraak de ruggengraat voor het commerciële succes van TPR.

¹⁷ V. DEHAECK, *KMO's in juridisch EU-wonderland: wie niet groot is, moet slim(mer) zijn*, proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2019.

¹⁸ A.-M. VAN DEN BOSSCHE en M.T. SOLIS SANTOS, “Enhancing the protection of digital consumers rights in the European Union (...)”, 2018 (academische bibliografie, zie vn. 9, modus hoofdstuk in boek). Wat hier ‘het tweede project’ wordt genoemd, omvat meerdere rapporten over Barrières tot Europees burgerschap (bEUCitizens Project). Zie daarvoor de Academische bibliografie van de Universiteit Antwerpen – zie vn. 9 – op naam van M.T. Solis Santos als auteur en medeauteurs A.-M. Van den Bossche en H. De Waele.

ook op grond van het burgerschap van de Unie en het verbod van discriminatie in dezen (art. 18 VWEU).¹⁹ Die laatste grondslag was maar pas door het Hof van Justitie (in Grote Kamer) bevestigd in het arrest-Schwartz van 2007.²⁰ Haar negenenzeventig pagina's tellende overzicht was het eerste (in het Nederlands) over die kwestie. Het zat, zoals het mijne en dat van de collega die de zaak organiseerde, in de map van de studiedag. Een publicatie op korte termijn was afgesproken met een uitgever. Maar een vierde collega had voor de studiedag een voorlopige, beperkte, tekst ingeleverd. De versie daarvan voor het boek kwam niet op het afgesproken tijdstip en ook niet aan het eind van een paar *délais de grâce*. Na meer dan een jaar waren er elders veel commentaren gepubliceerd over de kwestie. Gedane zaak dus. We hebben daarmee, voor de gebruikelijke vergoeding van een fles wijn, de onderwijskoepel die het colloquium organiseerde (en zijn gasten) van een omstandige *status questionis* voorzien en de aanwezige Europese ambtenaren getoond dat Vlaanderen volgt wat er op Europees vlak gebeurde.

Onderzoek van een hoogleraar betekent ook dat die onderzoek stimuleert, en met name van het type dat alleen in de universiteit gebeurt: doctoraatsonderzoek. Anne-Marie Van den Bossche heeft sinds 2007 in de faculteit drie assistenten gehad en twee medewerksters op langlopend projectonderzoek. Drie van hen hebben hun doctoraal proefschrift met succes verdedigd. Valerie Dehaeck (zopas genoemd) was de laatste, op 12 februari 2020.²¹ Einde 2019 promoveerde Jan Blockx op “Mens rea in EU Antitrust Law: When Intentions Matter”.²² En midden 2017 promoveerde Angela Ortega Gonzales op “The enforcement of EU Competition law in cartel cases: seeking effectiveness in divergence”.²³ Voordien was Astrid Coates ‘van buiten’ gekomen om onder leiding van Anne-Marie Van den Bossche te promoveren op ‘maatschappelijke ondernemingen’.²⁴ Daarnaast is Van den Bossche copromotor en jurylid geweest van andere doctoraten.²⁵ Haar stijl van promotor te zijn, was beschikbaar te zijn voor gesprekken, en dat liefst op basis van gemaakte schema's en – vooral – van teksten. Met grote zorgvuldigheid heeft zij, zo lang ze kon werken, teksten gelezen, haar opmerkingen geformuleerd en vervolgens de zaken besproken.

¹⁹ De titel van haar bijdrage luidde: “*Non scolae sed vitae discimus*. De Europese onderwijsruimte volgens het Hof van Justitie van de Europese Unie”. De studiedag (het ‘symposium’) ging over “Het Europese onderwijsbeleid onderzocht en besproken”, georganiseerd door het Vlaams Secretariaat van het Katholiek Onderwijs (VSKO), thans Katholiek Onderwijs Vlaanderen, in het Vlaams Parlement op 10 december 2010.

²⁰ HvJ 11 september 2007, nr. C-76/05, Schwartz, ECLI:EU:C:2007:492.

²¹ Zie vn. 17.

²² Proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2019, en commerciële uitgave, met dezelfde titel, Alphen a-d Rijn, Wolters Kluwer, 2020, International competition law series.

²³ Proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2017.

²⁴ *De maatschappelijke onderneming vanuit Europeesrechtelijk perspectief (...)*, Proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2016.

²⁵ Zij was copromotor van Paula PLOSCAR, *The principle of subsidiarity in the EU internal market*, proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2014. Als lid heeft zij tussen 2002 en 2017 in andere universiteiten van Vlaanderen en Nederland deel uitgemaakt van acht doctoraatsjury's.

ONDERWIJS

Anne-Marie Van den Bossche heeft graag college gegeven. Ze zorgde voor goed cursusmateriaal dat ieder jaar tiptop werd bijgewerkt, ze bereidde haar colleges terdege voor en doceerde met enthousiasme. Zoals het hoort, nodigde ze de studenten uit om zelf verbanden te leggen en context te zien. Haar vakken die in een keuzepakket zaten, werden goed gevolgd.

Ze was voor de studenten benaderbaar, en toch ook even niet. Ze was dat wel omdat ze in de pauze tussen collegeblokken niet naar haar kantoor trok, of zoals men wel vaker ziet: liep te bellen met de gsm, maar snel een sigaret ging roken. Ze stond daar dan toch maar, zoals een student eens zei. Maar er was ook, eerst, afstand. Want Van den Bossche had voor de studenten van de Antwerpse 'stads-universiteit' een kwalijke eigenschap. Ze sprak Nederlands, algemeen Nederlands, in zinnen die niet alleen begonnen maar ook werden afgemaakt. Ze sprak dat algemene Nederlands ook uit zoals dat hoort, zonder Antwerps getjirp en gekwaak ('Da ies', 'van A'). Haar uitspraak was Vlaams, beslist geen Noord-Nederlands. Maar de studenten die erover durfden te beginnen, gingen ervan uit dat ze van Nederlandse afkomst was. Tja, 'van Den Bosch'. Dat ging overigens ook gauw over. Bij slecht weer stond ze buiten in regenjas. Op de revers droeg ze een pin van Kuifje. Dan kun je toch geen Hollander zijn. De studenten mochten haar.

Haar eis dat studenten in de rechten behoorlijke en klare taal gebruiken, zette zij door in de beoordeling van werkstukken en masterthesissen. Ze botste op onbegrip, gekoketteer met eigen gebreken, arrogantie en op de beoordelingsregels die puntenverlies wegens grove taalfouten beperken. En daarover kon zij stevig mopperen. Het ging vaak niet alleen om de taal. Er zijn veel studenten die de zaken niet ernstig nemen. Het wordt hen moeilijk gemaakt in het creditsysteem van de BAMA maar vervolgens worden ze gepamperd, krijgt hun stem (te) groot gewicht en hun gezeur respect.

Zij heeft het meegemaakt. Enige tijd doceerde ze in de opleiding politieke wetenschappen het vak Inleiding tot het Europese recht. Dat vak is uit de opleiding geschrapt omdat het, zoals gedoceerd, volgens de studenten *te juridisch* was. En nog met betrekking tot dit vak werd ze (dringend) op het matje geroepen bij de opleidingsverantwoordelijke. Een student had zijn beklag gedaan. Hij had kort voor de examens (voor het eerst) naar het vak en het cursusmateriaal gekeken. De docent van Europees recht liet het nogal hangen: zo kort voor het examen was van de cursus slechts de inleiding beschikbaar en die besloeg honderdzeventig powerpointpagina's! Met grote ernst legde de opleidingsverantwoordelijke dit op tafel. *Fumus boni iuris* van iedere studentenklacht!²⁶ Anne-Marie Van den Bossche

²⁶ Ter herinnering: *Fumus boni iuris* betekent: op het eerste gezicht in zijn (haar) goed recht (*fumus* betekent eigenlijk: geur).

moest erop wijzen dat het niet ging om het beperkte deel van de inleiding van een cursus Europees recht, maar om het vak Inleiding tot het Europese recht en dat het cursusmateriaal van in het begin van het semester volledig beschikbaar was.

Aanvankelijk was haar opdracht, wat eigen vakken betreft, beperkt. Voor een groot stuk van de opdracht in het recht van de Europese Unie zou ze collega Meeusen vervangen die vanaf 2008-2009 vice-rector van de Antwerpse universiteit werd.²⁷ Toen het Antwerpse Engelstalige programma voor uitwisselingstudenten uitbreidde (*International and European Legal Studies Program*) en er later ook een Engelstalige master werd ingericht, nam zij ook daar vakken op van Europees recht en Europees mededingingsrecht. In het uitwisselingsprogramma vervulde zij enige tijd een coördinerende rol. Ze heeft ook in ITMMA en C-MAT (transport en maritiem management) het vak Europeesrechtelijke vraagstukken inzake transport- en maritiem recht gedoceerd.

DIENSTVERLENING

Anne-Marie Van den Bossche heeft, nog in 2020, ter voorbereiding van een evaluatie van haar taken, geschat dat dienstverlening vijfenveertig procent van haar academische opdracht in beslag nam. Als men de lijst van haar taken bekijkt, zal dat kloppen. Men mag daarbij niet vergeten dat zij nooit half werk deed.

Van in 2007 vroeg de faculteit haar om zulke taken op te nemen. Ze *had* toen een beperkte eigen onderwijsopdracht en moest dus wat erbij nemen. Er was voor diverse raden en commissies ook nog de eis van ‘meer vrouwen’. Zij *had* al zulke taken gedaan. Ze was in Nijmegen sectievoorzitter geweest van Internationaal en Europees recht en ook vicedecaan Onderwijs (maar opgestapt); ze was als assistent te Gent vertegenwoordiger geweest in de raad van bestuur van de universiteit. Maar doorslaggevend was dat de faculteit had gezien dat haar nieuwste hoogleraar terdege voorbereid naar vergaderingen kwam: de documenten had bestudeerd en beoordeeld. Ze kon ook te gasten tijde en goed gericht haar punt maken.

Van ‘meer vrouwen’ heeft zij geweten. Vele vrouwen die hoogleraar waren en die nog een bevordering nastreefden, deden dit werk liever niet omdat het niet bijdraagt tot de kern van wat voor bevorderingen werd beoordeeld: publicaties. Anne-Marie Van den Bossche is voor haar laatste bevordering (tot gewoon hoogleraar) over die lat gegaan na een tweede aanloop.

In 2007 werd ze door de faculteit voorgedragen tot lid van de Onderzoekraad van de universiteit en ze werd in 2008 lid van het Bureau van die raad (en ook ondervoorzit-

---

²⁷ Meeusen zou dat tot in 2016 blijven.

ter). Ze bleef er tot 2012. In 2007 werd ze ook lid van de commissie die in het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO-Vlaanderen) de aanvragen van financiering van onderzoek in de rechtswetenschappen beoordeelde (eerst Commissie Rechtswetenschappen, later FWO-Expertpanel Rechtswetenschappen en Criminologie, tot 2012). Van 2010 tot 2014 was ze in het FWO ook lid van de commissie Internationale Wetenschappelijke Contacten. In 2009 was ze ook lid geworden van het subpanel Rechten van het Gezaghebbend panel van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor Sociale en Humane Wetenschappen, VABB-SHW.²⁸

Dat is een berg werk. Ik neem het FWO als voorbeeld, ten tijde van het mandaat van Anne-Marie Van den Bossche in de commissie Rechten. Grote pakken documenten worden bezorgd; dat zijn de aanvragen. Het gaat om onderzoek en dus gaat het om heel gespecialiseerde projecten want de eerste eis is originaliteit. Het is ook sinds geruime tijd *de regel* om de maatschappelijke relevantie van onderzoek in aanmerking te nemen. Dat fundamenteel onderzoek hoe dan ook van belang is, vergeet men gauw. Maatschappelijke relevantie wordt dan afgemeten aan invalshoeken: aspecten en facetten, actualiteit, maatschappelijke kwesties enzovoort. Aanvragers schrijven als tokens de woorden duurzaamheid, diversiteit, identiteit, *governance*, digitaal, kunstmatige intelligentie enzovoort in hun projecten. Hoe gespecialiseerd de projecten ook zijn, er moet worden gekozen. Dat vereist criteria die voor alle aanvragen dienen. De commissies die de aanvragen beoordelen, zijn ‘evenwichtig’ samengesteld. Leden zitten er als experts, ook in een deel van het vakgebied. Dat kan het moeilijk maken voor wie op gemeenschappelijke criteria van wetenschappelijkheid en wetenschappelijke integriteit oordelend, iets te zeggen heeft over een project dat niet in het domein van de eigen expertise zit. En wie blote schrijvers van toverwoorden ontmaskert, is al gauw onhebbelijk streng. Ik schrijf dit omdat Anne-Marie Van den Bossche en ik het vaak hebben gehad over die kwestie, nooit over dossiers overigens. Ik ben zelf lange tijd lid geweest van de commissie van het FWO (en van het FNRS, de Franstalige instelling). Zij lette op de algemene criteria. Tegen overrompeling door de ene of de andere expert was zij gewapend door haar dossierkennis. Het is wel voorgekomen dat een expert een project aanpreef en vervolgens van haar te horen kreeg dat zijn aanprijzen, beleefd gezegd, geen steun vond in het dossier. De manier waarop ze dit werk heeft gedaan, heeft haar het respect opgeleverd van wie door functie of ambt op dezelfde lijn zat: externe voorzitters van commissies en hoge ambtenaren van de instellingen.

Toen in de faculteit onderzoeksgroepen werden opgericht, werd zij woordvoerder van de onderzoeksgroep Onderneming & Recht.²⁹

²⁸ Zie www.ecoom.be/nl/data-collecties/vabb-shw en www.ecoom.be/nl/vabb-shw/faq (laatst geraadpleegd op 7 april 2021).

²⁹ Zie www.uantwerpen.be/nl/onderzoeksgroep/onderneming-en-recht (laatst geraadpleegd op 7 april 2021).

Lidmaatschappen van redacties van wetenschappelijke tijdschriften worden gerekend tot dienstverlening. Daar komt natuurlijk meer of minder werk bij kijken. Maar lid te worden van een redactie betekent toch vooral de erkenning van de vakgenoten. Na haar opname in SEW in 2000, waar ze ook lid van de kernredactie zou worden, volgden het Tijdschrift voor Belgisch Handelsrecht (2008, deelredactie Mededinging en gereguleerde sectoren), het Journal de droit européen (2010), Competitio (Tijdschrift voor Belgische Mededinging, 2010) en het Cahier van de jurist (tijdschrift van het Instituut voor bedrijfsjuristen, 2017, wetenschappelijk comité).³⁰

“WIJSHEID IS MAAT”

Het wordt tijd de opsomming af te sluiten. Ik kijk nu naar de grote lijnen. Anne-Marie Van den Bossche heeft in 2012 in SEW een bijdrage gepubliceerd over de mededingingsrechtelijke beoordeling van samenwerking tussen concurrenten. De titel luidt “Samenwerking tussen concurrenten, dat komt als eb en vloed. Wijsheid is maat”.³¹ Dat laatste staat er ook verder, en ook alleen, als laatste zin van het artikel. Het staat er als devies.³² Ik neem het ook over als kopje. Anne-Marie Van den Bossche en *maat*? Haar vulpenpen, haar *briquet* van Dupont, haar speelsheid in taal *op de rand van*. Toch wel, er is een maat voor de verschillende dingen die men doet.

Ze was voluit hoogleraar. Ze deed dat graag, zorgvuldig, stipt en ruimhartig voor medewerkers. Dat was daarvoor de maat. Ze was een van de weinigen die geen bijbaan had. Ze werkte lange dagen voor haar opdracht en verder vond ze het geluk bij familie en vrienden en, vooral, in de bibliotheek en in de grote tuin van het

³⁰ Zie achtereenvolgens SEW: www.uitgeverijparis.nl/nl/tijdschrift/13/SEW-Tijdschrift-voor-Europees-en-economisch-recht; TBH-RDC: www.rdc-tbh.be/nl; JDE: <http://jde.larcier.com/public/index.php>; Competitio, TBM-RCB: <https://intersentia.be/nl/competitio-tijdschrift-voor-belgische-mededinging-35879.html>. Het Cahier van de jurist/Cahier du juriste was het tijdschrift van het Instituut voor bedrijfsjuristen. Het is niet meer verschenen sinds nr. 2-3/2018 en wordt niet meer vermeld op de website van de uitgever (Bruylant, nu Larcier) en van het IBJ <https://ije.be/nl/>.

³¹ SEW 2012, 130.

³² In voetnoot (1, p. 130) wordt toegelicht waar de stukken van de titel vandaan komen. Van “Wijsheid is maat” wordt vermeld dat dit is “ontleend aan het voortbouwen op de hoogmiddeleeuwse band tussen deugd en wijsheid (...) en de traditie dwaasheid/wijsheid, stultitia/sapientia in: Molinodialoog, Winter 2011, p. 25.” *Molinodialoog* was het tijdschrift van de vrienden van het Molenmuseum Sint-Amands. Van den Bossche vermeldt de website en het e-mailadres van het museum (nu gestopt). De woorden “Wijsheid is maat” komen uit het artikel “Een spreekwoord, een waar woord”, dat het hele redactionele deel van het nummer beslaat (p. 25, al. 2). Het artikel vermeldt niet de auteur (die hier ‘voortbouwde op’ ...). Juist daarom lijkt het geen twijfel wie de auteur is: https://nl.wikipedia.org/wiki/Karel_Van_den_Bossche (laatst geraadpleegd op 8 april 2021).

huis van de familie dat ze bewoonde en bewaarde. Met de zon of met de schaduw mee schoof ze op in die tuin, aan de verspreide tuintafels, met nog wat werk, maar liever met lectuur, koffie of een glas wijn, en een sigaret. Wie haar daar bezig zag, zoals de medewerkers die jaarlijks werden uitgenodigd, begreep dat zij *daar* op vakantie ging.

Ze was jurist. Ze hield het ook daarop. In het mededingingsrecht dat zij beoefende, komt economische analyse vanzelfsprekend aan de orde: in beleidsadvies, in de beoordeling van zaken en in de theoretische studies over mededingingsrecht. In het Europese mededingingsrecht, waarvan de nationale regelingen een afspiegeling (moeten) zijn, is er al lang een meer economische benadering van de toepassing van de regelen.³³ In de toepassing (alvast: de betwisting van toepassing) van het antitrustrecht van de VS is *law and economics* juist ontstaan.³⁴ Rechtseconomie is inmiddels een vak in het curriculum rechten.³⁵ En er zijn dus rechtseconomen, voornamelijk juristen, die belangrijke stukken van economie (marktanalyse, de laatste tijd ook gedragseconomie) erbij nemen en bewust tussen twee stoelen gaan zitten om rechtseconomie te doen. Anne-Marie Van den Bossche zorgde ervoor dat ze de zaken verstond die ze nodig had om als jurist het mededingingsrecht te beoefenen maar ze vond niet dat het haar taak als jurist was om ook zelf onderzoek te doen in economische theorie. De zaken verstaan, begint overigens met de zaken te leren kennen die door het recht worden geregeld; wie die zaken niet verstaat, kan het recht niet goed verstaan, en minder uiteraard: bestuderen en onderwijzen. De toevoeging ‘in context’ voor de Engelstalige vakken (*Competition Law in context*) mag nuttig zijn om studenten erop te wijzen dat zij ook daarop moeten leren letten, voor Anne-Marie Van den Bossche was ‘in context’ nogal evident. Studenten in de rechten zien dat soms als uitweidingen.

Zij deed Europees recht. Wie dat doet, heeft niet alleen een vak maar ook een missie. Acceptatie van het Europese recht komt ook als eb en vloed. Men kent dat wel: als een Europese richtlijn van bescherming van reizigers te laat wordt omgezet in het nationale recht, roept de minister de pers bijeen om te zeggen dat de reizigers voortaan beter beschermd zijn door *zijn* Belgische wet. Als er wordt geklaagd over te veel regeling, is dat *de schuld van Europa*. Maar ook onder

³³ Zie recent, o.a., J. BLOCKX, “The limits of the ‘more economic approach’ to antitrust”, *World competition law and economics review* 2019, 475.

³⁴ Zie recent o.a.: R. VAN DEN BERGH, “Economic approaches to competition law” in R. VAN DEN BERGH, P. CAMESASCA en A. GIAMMACCARI, *Comparative Competition Law and Economics*, Cheltenham, E. Elgar, 2018, 18.

³⁵ Rechtseconomie, bij ons gebruikelijk voor *economic analysis of law*, of *law and economics*, werd in België en Nederland voor het eerst in de Universitaire Instelling Antwerpen op het curriculum gezet, in 1977. Terwijl in de kandidaturen/bachelor hulpvakken worden gedoceerd zoals sociologie, filosofie, psychologie enz. werden die in het laatste jaar licentiaat/master hernomen als grondslagenvak. Voor economie van in de eerste jaren werd Rechtseconomie in het laatste jaar gezet.

juristen valt het Europese recht soms uit het zicht of wordt het, wel in het zicht, aangepakt vanuit heersende opvattingen en vooroordelen van nationaal recht. Een voorbeeld was de benoeming van de gouverneur van de Nationale Bank door de ontslagnemende regering in 2011. Topbenoemingen horen niet tot de bevoegdheid van een ontslagnemende regering. Maar de Belgische NBB voert het monetaire beleid uit van de ECB en de gouverneur van de NBB is hoofdzakelijk (niet slechts ‘ook’) lid van het bestuur van de ECB.³⁶ De regelen van de ECB, van het VWEU en het vierde protocol, kwamen in de discussie met moeite in beeld. Anne-Marie Van den Bossche heeft haar deel van de missie vervuld. En wat dat betreft, bleef ze ook het belang van het recht benadrukken. Want Europa wordt vaak gezien als een kwestie van politiek en een zaak van beoefenaren van politieke wetenschap.

Anne-Marie Van den Bossche onderstreepte het belang van wetenschapsbeoefening in de eigen Nederlandse taal. In 2003 schreef ze daarover met een boutade “*non pas l’Union mais la diversité fait la force*”.³⁷ Ze schuwde wat dat betreft de grote woorden niet.³⁸ In het Europese recht ziet men goed het belang daarvan. Het Engels mag dan al de *lingua franca* onder wetenschappers zijn geworden, auteurs die geen Britten zijn, hebben de neiging om voor hun publicaties dan ook vooral, of nagenoeg alleen, ‘Engelse’ bijdragen te citeren en te gebruiken. Daarmee sleepten ze de laatste tijd *stoemelings* ook de (juridische) vooroordelen en de politieke vooringenomenheid binnen van vele Britse auteurs t.o.v. ‘Europa’.³⁹

Zij *had* ook wat (meer) met taal. Wie de titels van haar artikelen leest, ziet de speelsheid. Jacques Bourgeois heeft dat heel mooi verwoord: “Anne-Marie had een onbevangen omgang met de taal”.⁴⁰ Onbevangen, niet gekunsteld. Krijg ik op mijn donder als ik zeg: “dat was het meisje in Anne-Marie”? Het mag overigens worden herhaald: in haar wetenschappelijke bijdragen zelf schreef ze klare taal, zonder franjes en tierlantijnen. De speelse pen was voor de titels en voor de stukjes zoals de redactionele signalen van SEW. In wijsheid de maat houden, is ook af en toe eens uit de band springen. Niet katholieker dan de paus.

³⁶ Ik verwijs naar het ‘ook’ in het standpunt van de regering in de zaak G. Annemans, RvS 4 oktober 2012, nr. 220.878, punt 21.

³⁷ “*Je maintiendrai: non pas l’Union, mais la diversité fait la force: over taal en cultuur in de Ontwerp-Grondwet van de Europese Unie*”. Zie de academische bibliografie, vn. 9 (in de modus per jaar), 2003.

³⁸ Zie ook het *In memoriam* door J. BOURGEOIS, SEW 2020, 534.

³⁹ Een voorbehoud: er zijn Franse en Duitse auteurs die hun cultuur en hun vooroordelen beslist niet opofferen. Wat Britse auteurs betreft, kan men het verschil zien als men de vroege auteurs, o. a. Lasok, Schmitthoff en Korah, legt naast de auteurs die recenter schreven.

⁴⁰ Zie vn. 38.

DE KOFFIEKLETS

Anne-Marie Van den Bossche *was* iemand. Een collega van de oude Gentse bourgeoisie zei eens van een kandidate voor een functie: “zij heeft tegenwoordigheid” – spreek uit met Franse *ouoordigheid*. Zijn thuistaal was daarmee omgezet in Nederlands dat niet bestaat maar dat steviger klinkt dan *présence* en niet (ook, volgens Van Dale) de betekenis kan hebben van “zich krachtig presenteren”.⁴¹ Met maat.

Zij had stijl, goede smaak, respect voor de traditie loyaal te zijn en bescheiden. Van in het begin van haar opdracht in Antwerpen gingen we, samen met een paar collega's, 's middags 'warm eten' in het universiteitsrestaurant. Verhuisd naar de oude binnenstad kwam daar de koffie bij, in een bruin café waar lieden van de Academie voor Schone Kunsten hun stek hadden en 's zomers op een terras aan de Stadswaag. Het waren jaren van heerlijke, dagelijkse koffieklets. Zij showde niet, maar haar brede kennis van zaken en haar *passie* voor boeken kwamen in de gesprekken ter tafel, soms snaaks nooit bijtend, tot plezier van wie nieuw in de club kwam. Ze was blij als 'haar meisjes' erbij konden zijn (Jan Blockx, de enige man onder haar medewerkers, hebben we tot honorair meisje van Anne-Marie gebombardeerd).

VERTREK ZONDER AFSCHEID

De ziekte heeft Anne-Marie Van den Bossche ingehaald op een wrede manier. Het bericht dat er iets heel serieus aan de hand was, kreeg ze in de lente van 2017 toen ze, met haar copromotoren, op een congres het onderzoek EU burgers/marktburgers voorstelde (ook een rapport i.s.m. Teresa Solis Santos). Ze moest 's avonds van Brussel over en weer om haar arts te zien. De dadelijk gestarte behandeling belette haar de promotie mee te maken van haar eerste assistente die promoveerde, Angela Ortega, even nadien in dat jaar. Ze probeerde later haar taak weer op te nemen maar het ging niet meer. Uitbehandeld, kon ze einde 2019 toch de promotie van Jan Blockx bijwonen. De promotie van Valerie Dehaeck in februari 2020 was de laatste keer dat ze in de faculteit is gekomen. Ze heeft dat resultaat van haar hoogleraarschap kunnen meemaken. Het hartzeer heeft ze niet getoond.

Nadien is het snel gegaan. De maatregelen i.v.m. het coronavirus hebben belet dat wij haar gingen bezoeken. Ze is thuis gestorven, in de armen van familie. Wij missen haar. We dragen de mooie herinneringen mee. In haar vak blijft ze ook verder onder ons, want:

Wie schrijft, die blijft.

---

⁴¹ Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal.

ZEVEN VETTE JAREN. ANNE-MARIE ALS HOOGLERAAR TE NIJMEGEN

Henri DE WAELE

*gewoon hoogleraar Internationaal en Europees recht
Radboud Universiteit Nijmegen*

*gastprofessor EU-recht Universiteit Antwerpen
senior fellow Center for European Integration Studies, Universiteit Bonn*

I. INLEIDING

1. Tussen 1999 en 2007 was Anne-Marie Van den Bossche hoogleraar Europees recht aan de rechtenfaculteit van de instelling die toen nog de Katholieke Universiteit Nijmegen heette, en tegenwoordig als de Radboud Universiteit door het leven gaat. Zoals hieronder zal worden toegelicht, heeft ze er netto zeven jaar van haar academische loopbaan doorgebracht. Voor sommigen dringt zich dan gemakkelijk de associatie op met de overeenkomstige Bijbelse tijdvakken uit het Oude Testament. In respons durft schrijver dezes direct al te verklappen dat we, in deze vergelijking, beslist mogen spreken van ‘zeven vette jaren’. Niettemin is een waarschuwing op zijn plaats. Het is zeker niet zo dat ná deze periode de onvermijdelijke ‘zeven magere jaren’ aanbraken, gekoppeld aan de (volledige) overstap van Anne-Marie naar de rechtenfaculteit in Antwerpen – integendeel.¹ Misschien kunnen we het getal dan beter zien als bijzonder, symbolisch en voornamelijk in de diverse andere contexten waar het opduikt, waaronder de zeven kardinale deugden, de zeven vrije kunsten, de zeven continenten, en de zeven heuvelen waarop Rome en Nijmegen zijn gebouwd.² Hoe dan ook rustte er zegen op haar Nijmeegse *septennat*, zoals dit hoofdstuk poogt te illustreren.

2. Kijken we terug op Anne-Marie’s ervaringen en prestaties in de Waalstad, dan rijst een rijkgeschakeerd beeld op. Er valt haast niet te ontkomen aan een gevoel van verwondering wanneer we constateren hoeveel er wel niet gebeurd en gerealiseerd is in een toch relatief kort tijdsbestek. Haar aanwezigheid lijkt,

---

¹ Ampel bewijs levert de bijdrage van Henri Swennen aan deze bundel.

² Men denke terzijde aan het bekende gedicht van Ida Gerhardt, waarin de hoofdpersoon een dierbare gestorvene met een bovenmenselijke inspanning, zevenmaal rond de aarde en de zeeën gaand, weer tot leven wil wekken.

in retrospectief, stiekem aanmerkelijk langer te hebben geduurd – of zelfs langer te *moeten* hebben geduurd om alles klaar te spelen wat zij klaar heeft weten te spelen. In de geesten van velen heeft ze bovendien iets blijvends achtergelaten, ongeacht of het nu gaat om de leden van de vaksectie waar ze leiding aan gaf, de studenten die ze heeft onderwezen, of de collega's waar ze onder meer in het onderzoek en de uitvoering van haar bestuurlijke taken mee heeft samengewerkt. Dit roept uiteraard ook een zekere weemoed op naar wat in het verleden ligt, en een onontkoombare droefheid over haar te vroege heengaan. Waarachtig hadden we haar in Nijmegen graag nog langer gekoesterd als lid van het illustere gezelschap der oud-hoogleraren. Anne-Marie zou in die hoedanigheid ongetwijfeld met veel plezier haar opwachting hebben gemaakt bij de viering van de 100ste verjaardag van de faculteit in 2023. We zullen het moeten doen met de talrijke, gloedvolle herinneringen.

3. In dit hoofdstuk wordt allereerst stilgestaan bij de aanloop naar, en de aanvang van Anne-Marie's Nijmeegse leeropdracht (paragraaf II). Hierna gaat achtereenvolgens aandacht uit naar het onderwijs (paragraaf III), het onderzoek (paragraaf IV) en de leidinggevende/bestuurlijke activiteiten (paragraaf V). Een laatste persoonlijke overweging completeert het geheel (paragraaf VI).

II. AANLOOP EN AANVANG

4. De Nijmeegse leerstoel Europees recht is betrekkelijk jong te noemen. Voorts kent deze, en de afdeling waarbinnen hij gesitueerd is, een opvallend Belgisch tintje. Pas in 1968, een decennium na de lancering van de Europese Economische Gemeenschap, werd aan de rechtenfaculteit van de KU Nijmegen een buitengewoon hoogleraarschap gecreëerd.³ Na enig soebatten viel de keuze op Pierre Mathijssen, directeur in het directoraat-generaal Mededinging van de Europese Commissie, die voor zijn colleges één dag per week uit Brussel zou overkomen.⁴ Ter ondersteuning was aan hem één academisch medewerker toebedeeld. Hij kreeg zijn congé in 1985 en vond een praktisch heenkomen aan de Vrije Universiteit in de Belgische hoofdstad. Zijn opvolger, André Leenen, verongelukte tragisch nog voordat hij een echte start kon maken. Kort daarop trad op die leerstoel Jules Stuyck aan, die echter zowel als advocaat bij Liedekerke als aan de KU Leuven actief zou blijven. In 1991 besloot het faculteitsbestuur, gelet op het toegenomen belang van het vakgebied, tot het inrichten van een tweede, gewone

³ Dit ging overigens niet zonder slag of stoot: sommigen pleitten met passie voor een gewone leerstoel, maar de gezaghebbende Willem van de Grinten weigerde in te stemmen, onder meer omdat hij *“diep in zijn hart het Europees recht een frivoliteit vond”*. J. BRABERS, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982*, Nijmegen, Gerard Noodt Instituut, 1994, 395.

⁴ L. GORMLEY, “Obituary – Pierre Mathijssen 1924-2015”, *ELR* 2016, 3.

leerstoel. De uitverkoren titularis was Roel Fernhout, gepokt en gemazeld in het bestuursrecht. Hij zou een ferm accent leggen op het Europees migratierecht en bouwde zijn kring medewerkers uit tot wat kortstondig de vaksectie ‘Recht in Europa’ zou komen te heten, alvorens hij in 1999 geroepen zou worden om het ambt van Nationaal Ombudsman te bekleden. Zo ontstond de vacature waar onze protagoniste invulling aan zou gaan geven, met de buitengewone leeropdracht vervuld door Jules Stuyck in een meer flankerende positie.

5. Anne-Marie was net voor de eeuwwisseling vanuit Gent naar het Hof van Justitie van de Europese Unie overgestapt, om aldaar als referendaris het kabinet te versterken van de Nederlandse rechter Jos Kapteyn. Naar verluidt viel haar naam in Nijmegen als mogelijk geschikte kandidate voor de leerstoel op basis van een familieconnectie, als verwante langs moederskant van voormalig rector magnificus Fons Plasschaert. Zij kreeg alleszins de voorkeur van de ingestelde benoemingsadviescommissie, waar ook het universitaire College van Bestuur uiteindelijk zijn akkoord aan heeft willen verbinden. Een kleine kink in de kabel ontstond toen Anne-Marie liet weten *per se* haar termijn als referendaris te Luxemburg te willen afmaken, en dus niet vóór het academisch jaar 2000-2001 volwaardig inzetbaar te zijn. Ofschoon Roel Fernhout op dat moment al was afgezwaaid, stuitte dit niet op fundamentele bezwaren, en zou de (eveneens uit België overgekomen) hoogleraar volkenrecht Karel Wellens als voorzitter van de vaksectie een kort interregnum beleven.⁵

6. Met de komst van Anne-Marie naar de Nijmeegse rechtenfaculteit nam het (reeds tamelijk imposante) contingent academici uit het zuidelijke buurland verder in aantal toe. Naast de genoemde Stuyck en Wellens was namelijk Christine Denys van de partij als docente Europees recht, naast Paul Van Peteghem als hoofddocent rechtsgeschiedenis en Chris Coppens als hoogleraar geschiedenis van het canoniek recht. Hoewel men aan de KU Nijmegen van oudsher een innige verwantschap koesterde met de ‘geloofsgenoten’ in Leuven, moet deze progressieve vermenigvuldiging eerder als een toevalligheid worden gezien, omdat in dit verband van een direct en opzettelijk rekruteringsbeleid nooit sprake is geweest.⁶ Talloze Belgen hadden voordien een draai gevonden aan rechtenfaculteiten van de noorderburen, onder wie de Maastrichtse hoogleraar Bruno De Witte en de Utrechtse hoogleraar Kamiel Mortelmans. De laatste verwelkomde Anne-Marie dan ook op ludieke wijze als jongste aanwinst voor de fictieve ‘Vereniging van Vlaamse juristen in Nederland’.⁷

⁵ Na het vertrek van Anne-Marie in 2007 zou hij dit voorzitterschap weer oppakken, en vervullen tot aan zijn emeritaat in 2012.

⁶ Het was met name de hoogleraar Handelsrecht Sjemma Maeijer die een innige verstandhouding onderhield met zijn Leuvense *collega proximus* Jan Ronse, wat ook onder andere resulteerde in gezamenlijke studiedagen.

⁷ K.J.M. MORTELMANS, “A.-M. Van den Bossche, Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre”, *R.M. Themis* 2002, (181) 183.

7. Door het voortgezette verblijf in Luxemburg bleek het voor Anne-Marie onhaalbaar zich te conformeren aan de usance om binnen een jaar na benoeming een inaugurele rede te houden. De vertraging bleef beperkt. Formeel aanvaardde zij haar ambt tijdens een academische zitting op vrijdag 14 december 2001, met een oratie getiteld “Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre”.⁸ Deze woorden wekken de suggestie van een vertoog over functioneel waterbeheer, maar luidden in feite een methodisch pleidooi in voor Europese harmonisatie van het nationaal procesrecht.⁹

8. Steen des aanstoots voor de orator was het Europeesrechtelijke uitgangspunt, vastgelegd in de jurisprudentie van het Hof van Justitie, van procedurele autonomie.¹⁰ Volgens haar had dit idee “*zijn beste tijd gehad*”.¹¹ Het bijbehorende effectiviteits- en gelijkwaardigheidsbeginsel zorgden in haar optiek voor onvoldoende uniformiteit, en veroorzaakten een frustrerende rechtsonzekerheid onder justitiabelen. Daarom was er behoefte aan een winterbedding, dat wil in overdrachtelijke zin zeggen: een stroomdal dat bij hoge waterstanden opvang kan bieden, bestaand uit zoden die door de supranationale wetgever worden gelegd. In deze hydrografische allegorie had de rechtspraak slechts een serie potpolders en schorren aangelegd, dat wil zeggen: uiterwaarden en buitendijkse aanwas, die onvoldoende soelaas bieden. Zij concludeerde: “*Enigszins paradoxaal heeft Europese winterbeddingswetgeving op termijn dus minder grote ‘verwoestende/ontwrichtende’ gevolgen voor de nationale rechtsorde dan de jurisprudentieel begrensde procedurele autonomie*”.¹²

9. Door vakgenoten is het verhaal over het algemeen redelijk positief ontvangen. Natuurlijk ontkwam de kersverse hoogleraar niet aan kritiek. Een welwillende Kamiel Mortelmans roemde de grondigheid van de analyse, maar zijn grootste bezwaar betrof de proportionaliteit van de bepleitte ingreep, en de te geringe aandacht voor het nut van nationale verscheidenheid. De metafoor van de spreekster doortrekkend, gaf hij uiting aan zijn scepsis of het “*echt nodig [is] grote graafwerkzaamheden te verrichten om een gemeenschapsrechtelijke winterbedding te maken,*

⁸ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, *Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 2001. Op het voorblad lezen we dat dit de weerslag is van de “*rede in verkorte vorm verteld*”.

⁹ Het was vermoedelijk een maar heel vluchtig kennismaken van de titel door een onbekende bureauklerk dat maakte dat Anne-Marie nog jarenlang (gratis en ongevraagd) het maandblad van de Nederlandse Unie van Waterschappen kreeg toegestuurd.

¹⁰ HvJ 16 december 1976, nr. 33/76, Rewe-Zentralfinanz eG en Rewe-Zentral AG v. Landwirtschaftskammer für das Saarland, *Jur.* 1976, 1989; Hv.J. 45/76, Comet BV v. Produktschap voor Siergewassen, *Jur.* 1976, 2043.

¹¹ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, *Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 2001, 43.

¹² A.-M. VAN DEN BOSSCHE, *Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 2001, 50.

aannemende dat de EG hiertoe bevoegd is (...) Er wordt letterlijk veel overhoop gehaald (...) Is juridisch dijkenbouwen niet een stokpaardje van lagelandenjuristen met te weinig oog voor bewoners van hoger gelegen gebieden? En hoe breed en diep moet die winterbedding zijn?”¹³ Eenzelfde sentiment vertolkte de Amsterdamse professor Tom Eijsbouts, die de gehanteerde beeldspraak bovendien buiten haar oevers zag klotsen: “[D]ie mensen langsheen de dijken zoeken dan wel bescherming, maar toch niet tegen het (water van het) Europese recht?”¹⁴ Nochtans uitte hij lof voor het uitvoerig in kaart brengen van het veld, en het stellen van een pertinente vraag: “Zeker gegeven de achtergrond van schrijfster, het concurrentierecht, is het een buitengewone prestatie, die ook van openheid en durf getuigt, dit generalistische rechtsgebied zo uitdagend en krachtig te hebben betreden.”¹⁵

III. ANNE-MARIE EN HET NIJMEEGSE ONDERWIJS

10. In het licht van de specifieke belangstelling van Anne-Marie voor het Europese mededingingsrecht mag het niet verbazen dat een van haar eerste daden op onderwijsgebied de lancering was van een splinternieuw mastervak, genaamd *European Competition Law*.¹⁶ Het zou de ingewijde lezers vreemd kunnen voorkomen dat dit tot op dat moment ontbrak, met in het achterhoofd de enorme, nauwelijks te overschatten relevantie van dit deelterrein. Inderdaad was sprake van een merkwaardige en onhandige lacune in het curriculum, primair verklaarbaar door de migratierechtelijke achtergrond van haar voorganger Roel Fernhout. Collega’s binnen de vaksectie verzuimden deze op te vullen, voornamelijk vanwege het elders (meer dan) voldoende om handen hebben. Met de manoeuvre van Anne-Marie ontstond een passende piste voor verdere verdieping, terwijl de mededingingsrechtelijke essentialia aan bod kwamen in de colleges van Stuyck en Denys in het tweede en derde studiejaar.

11. Een volgende kenmerkende actie in het kader van het laatste studiejaar was het inrichten van een mastervak *Judicial Protection in the EU*, dat eveneens nog bestaat, en horden studenten weet te trekken. Het gaat om een klassieke module die aan sommige zusterfaculteiten al sinds jaar en dag gedoceerd wordt, waarbij Nijmegen wederom opmerkelijk uit de toon viel. Gelet op het thema van Anne-Marie’s oratie ligt het voor de hand dat zij daar *allegro con brio* verandering in wilde brengen.

¹³ K.J.M. MORTELMANS, “A.-M. Van den Bossche, Europees recht in de kering: over winterbedding, potpolder en schorre”, *R.M. Themis* 2002, (181) 183.

¹⁴ W.T. EIJSBOUTS, “Principe of provisorium?”, *SEW* 2002, (430) 431.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Aanvankelijk geprogrammeerd in wat de doctoraal-II-fase heette; pas in 2001-2002 werd aan Nederlandse universiteiten het bachelor/masterstelsel ingevoerd.

12. Het behoeft geen betoog dat het college geven in het Engels haar voortreffelijk afging, niet het minst dankzij de semesters die zij had doorgebracht in het Verenigd Koninkrijk voor het behalen van een LL.M. aan de Universiteit van Exeter. Haar linguïstische vermogens bleven in bredere kring niet onopgemerkt, uitmondend in een uitnodiging om te zetelen in de redactieraad van de *English pages* van het universiteitsblad VOX, waar ze met veel genoegzaam gevolg aan heeft gegeven.

13. Aan de Nijmeegse rechtenfaculteit is het vandaag de dag nog altijd de bedoeling dat het corps hoogleraren de hoofdrol speelt in de vakken in het ‘laagste’ studiejaar, de zogenaamde propedeuse, tegenwoordig ook wel B1 genoemd. Anne-Marie ontkwam er zodoende niet aan om van november tot en met februari bijna wekelijks op te treden in de grootste collegezaal op de campus, voor een publiek van drie à vierhonderd eerstejaarsstudenten. Haar vernieuwingsdrift hier was even zichtbaar als in de master, en allesbehalve misplaatst. Zo werd het tamelijk oppervlakkige boekje van Pisuise en Teubner¹⁷ als examenstof snel vervangen door het lijvige standaardwerk van Barents en Brinkhorst.¹⁸ Het *multiple-choice*-tentamen werd verruild voor een collectie open vragen. Het aantal werkgroepen werd opgeschroefd, en de nadruk kwam sterker op het interne-marktrecht te liggen. Hoewel dit als consequentie had dat er harder gewerkt moest worden dan tevoren, door studenten én docenten, steeg de appreciatie navenant, zowel voor als binnen het onderwijsteam. Anne-Marie vertelde enthousiast, gestructureerd en zorgvuldig, in kraakhelder Nederlands, maar met een onmiskenbaar Vlaams accent en idioom.¹⁹ Ofschoon haar jonge toehoorders geen andere buitenlandse docenten gewend waren, stelde haar *présence* gerust, en slaagde ze er met haar deskundigheid vrijwel onmiddellijk in hun respect te winnen.

14. Toen Anne-Marie in Nijmegen begon, schitterden in de collegezalen computers en *beamers* door hun afwezigheid. Voorzien was in ouderwetse overhead-projectors, en op de secretariaten waren in overvloedige hoeveelheden de plastic foliën aanwezig om op die manier een show met lichtbeelden te kunnen organiseren. In plaats van dia’s of uitgeschreven aantekeningen gebruikte Anne-Marie

¹⁷ C.S. PISUISE en A.M.M. TEUBNER, *Elementair Europees Gemeenschapsrecht*, Groningen, Wolters Noordhoff 1999.

¹⁸ R. BARENTS en L.J. BRINKHORST, *Grondlijnen van Europees recht*, Deventer, Kluwer, 2001. De wisseling had zeer waarschijnlijk te maken met het goede contact dat Anne-Marie als referendaris te Luxemburg onderhield met René Barents. Later in Antwerpen zou ze de steven wenden naar het alternatief van K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht in hoofdlijnen*, Antwerpen, Maklu 2008.

¹⁹ Typerende anekdote: Anne-Marie nam ooit geamuseerd kennis van een schrijfsel van een student die de (boven de rivieren courante) zinswending ‘naar de rechter stappen’ had gebezigd. Tot haar eigen verbazing begreep binnen de vaksectie niemand waarom dit nu haar lachlust had opgewekt. Bij ondergetekende riep het voorval het aforisme van Godfried Bomans in gedachten dat “*het verschil tussen een Nederlander en een Vlaming is dat ze dezelfde taal spreken*”.

cue cards, die tot een spontanere uiteenzetting konden leiden. Ze verschaften ook meer vrijheid om rond te lopen, al had men beide handen nodig voor de voortgang van het ene kaartje naar het andere. *Powerpoint* drong langzaam door, maar bleef voor haar in de eerste helft van haar Nijmeegse loopbaan in het reguliere onderwijs taboe. De omslag moet ergens rond 2004 zijn gekomen, toen ze besloot om voor haar gastcolleges aan IMADec University in Wenen een dergelijke presentatie in elkaar te steken. Ondanks de beschikbare hulpmiddelen, digitaal en anderszins, deed de professorale verstrooidheid zich af en toe gevoelen. Zo deelde zij eens, tijdens de sectielunch na een B1-college, glimlachend met haar tafelgenoten dat ze abusievelijk een half uur had gepalaverd over ‘Europese richtsnoeren’, waar ze ‘Europese richtlijnen’ had bedoeld (mogelijk het gevolg van haar concentratie op het mededingingsrecht, waarbinnen die eerste instrumenten frequenter voorkomen dan de laatste). Een vraag van een vertwijfelde student nét voor het eind van de bijeenkomst “*of het om bij richtsnoeren om hetzelfde concept als richtlijnen ging*” schudde haar wakker, zodat ze het misverstand op de valreep uit de wereld kon helpen.

15. Het nakijken van de tentamens (of in Vlaams-Nederlands: het verbeteren van examens) kostte vaak veel energie, en dreef soms tot wanhoop. In de master zijn de aantallen doorgaans te overzien. In de propedeuse ging het daarentegen om een gevreesde Herculesarbeid, waarbij geen enkel lid van het team ‘Inleiding Europees recht’ gemist kon worden. Wanneer het weer zover was, ontstond er een speciale sfeer op de kleine gang op de Thomas van Aquinostraat waar de vaksectie gehuisvest was. Wie in de antwoordpapieren op een hilarische inhoudelijke misser, taalfout of verschrijving stuitte, deelde die meteen met iedereen, tot algemene jolijt en ter welkome verstrooiing. Bij mooi weer namen we de dozen en stapels mee naar buiten en bood het terras aan de achterzijde van het gebouw op huisnummer 8 een aangename verandering van omgeving. Met enige regelmaat stelde Anne-Marie voor alles in haar auto te laden, en bij haar thuis op de Zilverbergweg in Overasselt de werkzaamheden voort te zetten.²⁰ Na gedane arbeid bleef het er niet zelden nog tot in de kleine uurtjes aangenaam, en bewogen de gespreksthema’s zich ver voorbij het Europese recht.

16. Onder de huidige paragraaftitel kan de begeleiding van scripties (theses) gelden als een laatste chapter dat aanstipping verdient. Uit persoonlijke ervaring sprekend, kende haar supervisiestijl twee hoofdkenmerken: nieuwsgierigheid en flexibiliteit. Te Nijmegen kauwen de docenten niets voor, maar behoren de onderwerpen door de studenten zelf geformuleerd te worden – wat aardige kansen biedt, en akelige risico’s. Eind 2002 verklaarde zij zich zonder aarzeling akkoord

²⁰ Aanvankelijk was ze (geweldig toepasselijk) neergestreken in de officiële ‘professorenbuurt’ op een steenworp van de universiteit, in een straat genoemd naar de hoogleraar Gerardus de Langen Wendels o.p. (1867-1928).

met het door mij gekozen, obscure en weinig actuele onderwerp – het recht van lidstaten om de EU te verlaten. De sprong in het duister pakte onverwacht gelukkig uit. In afwijking van haar kernexpertise beperkte ze zich überhaupt liever niet tot mededingingsrechtelijke afstudeerders, noch tot scriptanten die over de Europese rechtsbescherming wilden schrijven. Het behoorde tot haar overtuigingen dat een wijde blik het denken immer zinvol verrijkt. Voorts stelde ze zich liberaal op ten aanzien van de frequentie van de tussentijdse gesprekken – in mijn geval laag, in andere gevallen (desgewenst) een flink stuk hoger. Voor de uiteindelijke verdedigingen en successieve buluitreikingen bereidde ze een persoonlijk woordje voor, zelfs als de weg daarnaartoe een uiterst moeizame was geweest. Ze liet zo een charmant visitekaartje achter bij familie en vrienden van de afgestudeerde die het ceremonieel bijwoonden, en legde hierdoor meteen de basis voor een warme toekomstige band tussen alma mater en alumni.

IV. ANNE-MARIE EN HET NIJMEEGSE ONDERZOEK

17. Zowel in Gent als in Luxemburg heeft Anne-Marie qua wetenschappelijk oeuvre een stevig begin kunnen maken. Na de transfer richting Noorden bouwde ze lustig voort op dat fundament. Volgens haar bibliografie rolde precies in de transitiefase haar bijdrage van de pers in het prestigieuze *Yearbook of European Law*, gewijd aan de uitdagingen voor het mededingingsrecht voortvloeiend uit de parallelle dynamieken van liberalisering en globalisering.²¹ De publicatie werd bij de eerstvolgende Nijmeegse onderzoeksvisitatie prominent in de etalage gezet en gooide er hoge ogen, ofschoon zij (zoals de sternoot eerlijk prijsgaf) ruim vóór dat dienstverband tot stand was gekomen, met steun van een subsidie van het FWO. Niettemin vormde deze een veelbelovende ouverture van haar hoogleraarschap, en zal zij de leden van de commissie die adviseerde over haar benoeming evenmin zijn ontgaan.

18. Bij het aanbreken van de 21ste eeuw raakte de locomotief fantastisch op stoom. Anne-Marie trad toe tot de redacties van *SEW* en het *Rechtsgeleerd Magazine Themis*, en zou naast de periodieke openingswoorden ook zelfstandige artikelen in die tijdschriften publiceren. In 2002 was ze een van de geïnviteerde sprekers op het jaarlijkse colloquium van het T.M.C. Asser Instituut in Den Haag, waarbij ze een ontleding verrichte van de verbanden tussen het Europese institutionele recht en het kluwen decentrale overheden in België.²² In dezelfde periode trad zij

²¹ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Liberalisation, Globalisation and Competition Law and Policy”, *YEL* 2000, 67-123. Curieus genoeg betreft het volgens de omslag en de website van de uitgever het jaarboek van 1998.

²² A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Europees institutioneel recht en de decentrale overheid in België” in *Europees recht en de decentrale overheid in Nederland en België: 31e zitting Asser Colloquium Europees recht*, Den Haag, T.M.C. Asser Press, 2002, 33-66.

op als preadviseur voor de Vlaamse Juristenvereniging, en presenteerde ze op het 40ste wetenschappelijke jaarcongres een gedetailleerde taxatie van de stand van zaken met betrekking tot de handhaving van het (toen nog) EG-recht.²³ Verder zette ze zich aan de reeks commentaren en handboeken, aansluitend bij reeds in Gent ontplooiden activiteiten, die in het teken stonden van deelaspecten van de mededingingsregels zoals horizontale kartelafspraken en het verbod op misbruik van een economische machtspositie.²⁴

19. Wat menigeen die haar geschriften doorbladert zal opvallen, is de energie die de auteur heeft gestoken in het verzinnen van een originele titel. Creatieve omgang met taal leek haar absolute forte. Slechts enkele voorbeelden zijn “Het EVA-Hof: convergente scheurmaker?”²⁵, “Landen verzanden en zanden verlanden: de nieuwe Europese regels voor distributieovereenkomsten”²⁶, of het geheimzinnige “Over de kracht van kleine Nederlandse muizen”.²⁷ Haar liefhebberijen op dit vlak kwamen tevens tot uiting in het hoofdstuk “*Je maintiendrai: non pas l’Union, mais la diversité fait la force*: over taal en cultuur in de Ontwerp-Grondwet van de Europese Unie”, waarin ze een lans brak voor een stevige(r) verankering van het Nederlands en de ‘Laaglandse identiteit’ binnen het supranationale integratieproces.²⁸

20. Een van de meest boeiende bundelprojecten die zij entameerde, samen met hoogleraar rechtspleging Leny de Groot-van Leeuwen en hoogleraar strafrecht Ybo Buruma, betrof *De ongehoorzame rechter*. De in dit werk verzamelde essays behandelen de kwestie van de magistraat die ‘uit de band springt’, door bewust of onbewust de regels niet te volgen, de confrontatie te zoeken met andere rechters, in te gaan tegen de wetgever, of de bevolking tegen zich in het harnas te jagen.²⁹ Anne-Marie richtte zich in haar bijdrage op de bevoegdheid die het Europees

²³ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “*Ius est vigilantibus* in Europees perspectief: de handhaving van EG-recht. Preadvies 40e Wetenschappelijk Congres Vlaamse Juristenvereniging”, *RW* 2001-02, 1287-1299.

²⁴ Zie bv. A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Commentaar Artikel 82 EG” in *OHRA: Commentaar handels- en economisch recht*, Mechelen, Kluwer, 2004, en A.-M. VAN DEN BOSSCHE, *Horizontale overeenkomsten en EG-mededingingsrecht*, Brussel, Larcier, 2002.

²⁵ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Het EVA-Hof: convergente scheurmaker?”, *SEW* 2001, 257-266.

²⁶ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Landen verzanden en zanden verlanden: de nieuwe Europese regels voor distributieovereenkomsten” in K. BERNAUW, P. COLLE, M. DAMBRE en I. DEMUYNCK (eds.), *Liber amicorum Yvette Merchiers*, Brugge, die Keure, 2001, 273-297.

²⁷ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Over de kracht van kleine Nederlandse muizen”, *NTER* 2002, 123-125.

²⁸ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “*Je maintiendrai: non pas l’Union, mais la diversité fait la force*: over taal en cultuur in de Ontwerp-Grondwet van de Europese Unie” in P. BEUGELS en J. DE GROOF (eds.), *Het cultureel tekort van de Europese Unie: opstellen over cultuurpolitiek en culturele rechten*, Budel, Damon 2003, 155-168.

²⁹ Y. BURUMA, L.E. DE GROOT-VAN LEEUWEN, A.-M. VAN DEN BOSSCHE (eds.), *De ongehoorzame rechter: rechter versus andere rechters, de wetgever, de bevolking en het Europees recht*, Deventer, Kluwer, 2006.

recht aan nationale rechters heeft verleend om zich ongehoorzaam op te stellen, in een komisch getoonzet aperçu opgehangen aan het sprookje van Pinocchio.³⁰ In zijn voordracht bij de officiële presentatie van het boek en het bijbehorende symposium kon Jos Kapteyn het niet laten om te wijzen op de lotsbestemming van de houten deugniet in het oorspronkelijke verhaal van Carlo Collodi, en de hoop uit te spreken dat het Gemeenschapsrecht en de nationale rechters het op den duur beter zouden treffen ...

21. Wie Anne-Marie benaderde om iets te schrijven, in een tijdschrift, verzamelwerk, *liber amicorum*, dan wel een recensie of annotatie, kreeg eigenlijk zelden of nooit nul op het rekest. Ze beoefende ieder academisch genre met een gelijke graagte. Bijgevolg was haar productiviteit gigantisch, maar vanwege alles wat overdag haar aandacht opslopte, had ze zodoende ook dikwijls tot diep in de nacht iets om handen. Bij haar verscheiden is de teller net onder de 200 publicaties blijven steken, waarvan er ongeveer 70 in de loop van haar Nijmeegse carrière zijn verschenen. Terugrekenend brengt dit haar op een moyenne van tien per jaar, wat weinigen haar nadoen. Evenmin deinsde ze terug voor producties in het Frans, en in 2005 kwamen, met assistentie van een vertaler, haar gedachten ook eenmaal in het Duits tot uitdrukking.³¹ Omgekeerd viel een louter grappig bedoelde (maar achteraf bekeken zeer onverstandige) opmerking van de huidige auteur om wellicht ook eens wat Vlaamse bijdragen experimenteel in het Nederlands te laten vertalen niet in goede aarde. Haar gevoel voor humor was groot, maar kende duidelijk zijn grenzen. Een inspectie op voorhand van mijn aller-eerste vingeroefening, een boekbeschuwing die in concept nog gewag durfde te maken van enige vermeende Belgicisemen, deed haar eveneens subiet naar de rode pen grijpen.³²

22. Niet alleen de diversiteit en de kwantiteit van de *output* mag onze verwondering wekken. In luttele jaren heeft Anne-Marie even effectief gebruik kunnen maken van het *ius promovendi*. De primeur beleefde zij toen ze Ward Möhlmann naar de eindstreep wist te loodsen, een dissertatie die ze samen met hoogleraar staatsrecht Tijn Kortmann had gesuperviseerd. Op 9 november 2006 verdedigde de kandidaat met succes zijn historische en vergelijkende studie naar de politieke instellingen van

³⁰ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, "De EG-plicht tot ongehoorzaamheid van rechters: over hoe Pinocchio tot leven kwam en alle rechters wetten leerden breken" in Y. BURUMA, L.E. DE GROOT-VAN LEEUWEN en A.-M. VAN DEN BOSSCHE (eds.), *De ongehoorzame rechter: rechter versus andere rechters, de wetgever, de bevolking en het Europees recht*, Deventer, Kluwer, 2006, 179-206.

³¹ A.-M. VAN DEN BOSSCHE, "Harmonisierung des nationalen Wettbewerbsrechts in der Europäischen Union: spontan, auferlegt oder angeregt?" in C.J.H. JANSEN (ed.), *Europäische Dimensionen des Vertragsrechts und des Wettbewerbsrechts*, Münster, Münsterische Juristische Vorträge, 2005, 37-69.

³² H. DE WAELE, "Koen Lenaerts/Piet Van Nuffel, Europees recht in hoofdlijnen", *R.M. Themis* 2003, 284-288.

de Europese Gemeenschap.³³ Twee anderen zouden volgen, en getuigen niet minder stellig van de vruchtbaarheid van haar begeleiding, al voltooiden zij pas na 2007 hun manuscripten.³⁴ In het dankwoord van zijn dissertatie bekleemtoonde een van hen: “*Iedere promovendus verdient een dergelijke Doktormutter of -vater: toegewijd, secuur, hartelijk en ruimdenkend.*”³⁵ Haar allergrootste kwaliteiten in deze hoedanigheid scholen inderdaad in de vrijheid die zij durfde te laten, het vertrouwen dat zij doctorandi schonk, de scherpte van haar blik en de snelheid waarmee zij op eenmaal ingeleverde teksten haar commentaar wilde leveren.

V. ANNE-MARIE ALS LEIDINGGEVENDE EN BESTUURDER

23. Het voorgaande heeft denkelijk al een voorzichtige impressie verschaft van Anne-Marie’s talenten waar het aankomt op *people management*. Met haar aantreden als hoogleraar kreeg ze de leiding over een vaksectie die destijds bestond uit een tiental medewerkers. Vanwege de natuurlijke eigenzinnigheid van academici ging het om een serieuze kruiwagen met kikkers, die ze nochtans van 2000 tot 2007 kundig in evenwicht heeft kunnen houden.

24. Anne-Marie toonde een doorlopende interesse in het wel en wee van haar stafleden. Als ze op de faculteit was en niet buitengaats of in overleg, stond haar deur zowat de hele dag open. Wanneer men haar benaderde met een lastig dossier dacht ze graag mee over een oplossing. Ze prefereerde kalme overdenking, de-escalatie en het zoeken van compromissen. Met haar overwegend pacifistische instelling, en door het quasi-permanent bieden van een luisterend oor, zijn diverse (potentiële) conflicten behendig ontijdend. De on-Nederlandse hoeveelheid tijd die ze uittrok voor de koffiegesprekken na de lunch droeg aan de vreedzame co-existentie zeker bij.³⁶ Niets menselijks was haar vreemd, en uiteraard kende zij haar eigen fijngevoeligheden. Sowieso leggen Belgische interacties met ‘Hollanders’ wel vaker interculturele verschillen bloot, die ook te Nijmegen soms in onfortuinlijke spraakverwarring of misverstanden resulteerden.³⁷ Toch liepen ook de collega’s buiten de eigen kring meestal met haar weg.

³³ W.R. MÖHLMANN, *De politieke instellingen van de Europese Gemeenschap*, Oisterwijk, Wolf Legal Publishers, 2006.

³⁴ H. DE WAELE, *Rechterlijk activisme en het Europees Hof van Justitie*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009; J.C.A. HOUDIK, *Publieke belangen in het mededingingsrecht. Een onderzoek in vijf domeinen*, Deventer, Kluwer, 2009.

³⁵ H. DE WAELE, *Rechterlijk activisme en het Europees Hof van Justitie*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2009, v.

³⁶ Zie over de gebruikelijke ‘koffieklets’ ook de bijdrage van Henri Swennen aan deze bundel.

³⁷ M. GERRITSEN, *Cultuur als spelbreker. De communicatieve gevolgen van cultuurverschillen tussen Nederland en Vlaanderen*, Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 2001.

25. Waar nodig ging Anne-Marie voor haar mensen door het vuur. Zo kon ze via een uitzonderlijke bevorderingsronde voor vrouwelijke wetenschappers een docente internationaal recht tot hoofddocent laten bevorderen. Ze slaagde erin om een getalenteerde scriptiestudent op stel en sprong als promovendus aangesteld te krijgen met een beroep op de zogenaamde ‘witte-raafregeling’. In 2006 nomineerde ze de door haar hogelijk gewaardeerde Anne Looijestijn-Clearie succesvol voor de universitaire onderwijsprijs. De juniorstaf kreeg ook alle ruimte om zich in de zelf gewenste richting te ontwikkelen, van het bezoeken van kostbare binnenlandse seminars, tot het lopen van stages in Tokio, New York of Brussel. De veelvuldige ondertekening van haar e-mails met “*uw dienstwillige*” was derhalve volkomen gemeend. Tegelijk beheerde ze de beschikbare financiële middelen verstandig, wat logischerwijs met zich meebracht dat we bij een collectieve uitstap naar een meerdaags congres in Den Haag in een knus en betaalbaar *bed and breakfast* dienden te overnachten, kilometers verwijderd van de plaats van handeling.³⁸ De pecuniaire koek werd wel gestaag vergroot, onder meer door de nascholingscursussen die ze verzorgde voor het aan de faculteit verbonden Centrum voor Postacademisch Onderwijs.

26. Naar veeleisender bestuurlijke taken leek Anne-Marie niet *per se* op zoek. Over sommige beslissingen op centraal niveau sprak zij haar verbazing uit, zoals de naamswijziging van ‘Katholieke’ naar ‘Radboud Universiteit’ per 1 september 2004.³⁹ Overbodige bureaucratie kon op haar misprijzen rekenen. Het afhouden van de boot waar het aankwam op toetreding tot het faculteitsbestuur hield ze tot 2006 vol. De toen aanstormend decaan Ybo Buruma deed ofwel een indringend beroep op haar verantwoordelijkheidszin, ofwel formuleerde hij een verzoek dat om andere, niet meer te achterhalen redenen, voor Anne-Marie onweerstaanbaar bleek. Naast hoogleraar ondernemingsrecht Gerard van Solinge, aangezocht als vice-decaan onderzoek, zou ze als vice-decaan onderwijs het bestuurlijke trio completeren.

27. De dagelijkse kleine beleidsmatige beslommeringen gingen Anne-Marie prima af. Een van de majeure operaties die de *équipe*-Buruma op haar bord had liggen was echter een voorgenomen herziening van het curriculum in het eerste en tweede studiejaar, waarbij eventueel enkele vakken van plaats hadden te ruilen. Het uitdenken van de meest gebalanceerde aanpak, zonder de (leidinggevend van de) betrokken vaksecties op de tenen te trappen, kostte hoofdbreken. Het permanente spanningsveld en de weerbarstigheid van de materie betekenden

³⁸ Eenzelfde spaarzaamheid maakte dat er jaren later, door de strakke organisatie van het slotcongres van het *bEUCitizen*-project in Brussel, van de beschikbare Europese subsidie duizenden euro’s zouden overschieten.

³⁹ Meerdere landgenoten deelden deze verbazing: zie bv. C. COPPENS, “Radboud(?) Universiteit”, *VOX* 2003-04, afl. 24, 5.

feitelijk dat men nimmer een uitweg naar ieders tevredenheid zou kunnen vinden. Het geheel verzandde daardoor in een halfslachtige hervorming, die pas een stuk later vlot is getrokken.⁴⁰

28. De installatie van een nieuw bestuur gaat haast standaard gepaard met gefluister over de identiteit van de persoon die op den duur weer het stokje van de zittende decaan overneemt. Anne-Marie had goede papieren om als eerste vrouw dat ambt te gaan bekleden, maar de geschiedenis kwam tussenbeide. Te Antwerpen, waar zij sinds 1999 een kleine deeltijdse aanstelling had, ontstond de mogelijkheid een voltijds hoogleraar in het EU-recht aan te stellen. Misschien was Nijmegen op dat moment nog niet helemaal klaar met haar, maar deze kans kon zij eenvoudigweg niet laten passeren, en greep ze met beide handen aan. De bestuurlijke troebelen hebben ongetwijfeld de keuze beïnvloed, maar speelden geen dominante rol. “*De liefde tot zijn land is ieder aangeboren*”, dichtte immers Joost van den Vondel, en de grotere nabijheid van Kalken zal een gelijkaardige *pull-factor* zijn geweest.

VI. AFSLUITING

29. Zoals professor Tijn Kortmann al beaamde kort na haar entree in Nijmegen, mochten we ons als facultaire gemeenschap in de handen knijpen met deze hoogleraar.⁴¹ Haar gaven op het vlak van onderwijs en onderzoek staan buiten kijf. Als leidinggevende en bestuurder was ze een sympathiek en warmbloedig *Mensch*, in de traditionele Jiddische betekenis. Colleges verzorgde zij veel en degelijk. Haar publicatielijst spreekt meer dan voor zich. Anders dan Mariken van Nieuweghen heeft ze haar zeven jaar in de Waalstad dus bepaald niet in ledigheid doorgebracht; het is juist wonderbaarlijk hoeveel fraais zij uit die toch relatief korte tijds-spanne heeft weten te persen. De hedendaagse vaksectie Internationaal en Europees recht gedenkt haar met groot respect, en kijkt met een mengeling van trots en ontroering terug op de periode waarin zij in ons midden heeft mogen verkeren.

30. Zonder de persoon die hier herdacht wordt, had mijn eigen academische lot waarschijnlijk een andere wending genomen, en was ik niet geweest waar ik nu ben. Al in een vroeg stadium bracht schrijver dezes hulde aan zijn promotor, zonder enig benul van waar de weg nog allemaal heen leiden zou. Met een knipoog naar een redactioneel dat ze vlak tevoren had geschreven voor het *Rechtsgeleerd*

⁴⁰ Het Europeesrechtelijke B1-vak doorliep hierbij overigens een ironische cyclus van zelfstandigheid, fusie met het uit de B2 afkomstige internationaal recht, en restauratie naar zelfstandigheid.

⁴¹ R. LESAFFER en S. LUST, “Tijn Kortmann: interview met een positivist in de staatsrechtsgeleerdheid”, *Pro Memorie* 2004, (35) 46.

Magazijn Themis sprak ik mijn diepste waardering ervoor uit dat ze me in staat had gesteld aan de Nijmeegse faculteit te gaan doen “*waar ik zin in heb en lust aan beleef*”.⁴² Dit blijft tot op de dag van vandaag waar. Dankzij Anne-Marie Van den Bossche.

---

⁴² Cf. A.-M. VAN DEN BOSSCHE, “Een wijde blik verruimt het denken”, *R.M. Themis* 2003, 2.